

AZERBAJYANLI TÜRKÇÜ VE EĞİTİMCİ EFENDİZADE MEHMET ŞERİF'İN NOT DEFTERİ VE AZERBAJYAN HÜKÜMETİNİ KURANLAR İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Mehmet Akif ERDOĞRU*

ÖZ

Ömrünün çoğunu Türkiye'de geçirmiş Azerbaycan kökenli Efendizâde Mehmet Şerif Bilgehan'ın (Şamahı 1887- İstanbul 1954) Arap harfleriyle Türkiye Türkçesinde tuttuğu bir not defteri ilk kez yayımlanmaktadır. Bir Türkçü ve eğitimci olarak Şerif Bilgehan, Şamahı'da doğmuş, 1910'da İstanbul'a gelerek, İstanbul'da Türkçü çevrelerle tanışmıştır. Daha sonra İttihat ve Terakki Fırkasına girmiş, Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu Mehmet Emin Resulzâde başta olmak üzere ile diğer Azeri Türkçüler ile yakın münasebette bulunmuştur. Ölümüne kadar Müsavat Partisi kadrosu ile ilişkilerini devam ettirmiştir. Şahsi notlarından anlaşıldığı kadarıyla, Mehmet Şerif Bey, Osmanlı hükümeti tarafından eğitim görmesi amacıyla Lozan'a gönderilmiş, 1917'de Türkiye'ye döndükten sonra Edirne ve İzmir'de bulunan Öğretmen Okullarında idarecilik yapmıştır. 1920'de Azerbaycan Cumhuriyetinin Bolşevikler tarafından yıkılmasından sonra, Ankara Hükümetinin Kafkaslar üzerine izlediği politikaları yazılarıyla eleştirdiği için Türkiye'de bir süreliğine gözardı edilmiştir. Onun Azerbaycan tarihi hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, 1918 Azerbaycan Cumhuriyetini kuran kadrolar hakkındaki şahsi kanaatleri, diğer kaynaklarda olmayan bilgi ve görüşler içerdiği için değerlidir. Onun, yazılarından, cesur, bilgili, kararlı bir Türkçü olduğu ve Azerbaycan'da Türkiye destekli laik Türk milliyetçiliğine dayalı müstakil bir Azerbaycan Devletinin Türkiye'nin desteğiyle kurulması gerektiği görüşünü taşıdığı anlaşılmaktadır. Kendisi bugün hem Türkiye'de hem de Azerbaycan Cumhuriyetinde fazlaca bilinmeyen önemli bir şahıs olarak kalmaktadır. Bu yazıda onun biyografisi ve siyasi görüşleri üzerine yeni bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Efendizâde Mehmet Şerif, Müsavat Partisi, Şerif Bilgehan, Türkçülük.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aerdogru@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-0647-519X).

AZERBAIJANI TURKIST AND PEDAGOGUE EFENDIZADE MEHMET ŞERİF'S NOTEBOOK AND HIS POLITICAL OPINIONS ABOUT THE AZERBAIJAN REPUBLIC OF 1918

ABSTRACT

A notebook written by Azerbaijani Turkist and pedagogue Şerif Bilgehan who lived in Turkey between 1910 and 1954 years, written in Ottoman Turkish, is first published. He was born in Şamahı of Azerbaijan, came to Istanbul in 1910 and entered into the circle of Turkist supported by the Party of Union and Progress after 1914. His original name in Azerbaijani was Efendizade Mehmet Şerif. He established good relations with famous anti-Bolshevik and Turkish nationalist Azerbaijani political leader Mehmet Emin Resulzade and other Azerbaijani Turkists in Istanbul. Until his death, he continued firmly his relations Azerbaijani political leaders who were from Musavat Party, a political party for an autonomous Azerbaijan founded by Resulzade in Baku. According to his notes, he was sent to Geneva to take higher education by the Unionist in 1914. He learnt French language and came back to Turkey in 1917. He served Ottoman intelligent service the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). After returning to Turkey in 1917, he worked for the Ottoman Teacher Training Colleges of Edirne and Bursa. After Azerbaijan Democratic Republic was removed by Bolsheviks in 1920, in his book Azerbaijan and His Revolution, he made a serious criticism against Ankara governments because of mistake politics against Caucasia and Bolsheviks. Due to his criticisms, he was ignored by Ankara government in the first years of the foundation of the modern Turkey. He wrote a history of Azerbaijan (unpublished) and commented in personal on the permanent staff who founded Azerbaijan Democratic Republic in 1918. As an intellectual Turkist, he maintains that free Azerbaijan Republic based on secular and Turkish nationalism must be founded with assistance of modern Turkey. Today his biography and his political opinion are unknown both in Turkey and in modern Azerbaijan sufficiently. In this paper, new information on his biography and political opinions on Azerbaijan Democratic Republic and his staff who were lived in immigration in Istanbul were given.

Key Words: Azerbaijan, Efendizade Mehmet Şerif, Musavat Party, Şerif Bilgehan, Turkism.

Giriş

Azerbaycan kökenli bir Türkçü ve eğitimci olarak Şerif Bilgehan ismi, hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de az bilinmektedir. Şerif Bey, kendini notlarında kendini *Azeri* olarak tanımlamaktadır.¹ Asıl ismi Efendizâde Mehmet Şerif (Şamahı 1887- İstanbul 1954) olan bu değerli zat, ilk olarak

---

¹ (...Biz Azeriler aramızda...). Bkz. Ek I.

Ömer Özcan'ın bir yazısıyla Türk okurlar ile buluşmuştur.² Soyadı kanunundan sonra Türkiye'de *Şerif Bilgehan* ismini kullanmıştır. Rusya'dan Türkiye'ye göç eden bilim adamlarıyla ilgili araştırmalar yapmış olan Ömer Özcan'ın araştırmalarından, aslen Şirvan doğumlu olan bu zatın *Teşkilat-ı Mahsusa* üyesi olduğu³, Rusya, İran ve Doğu Anadolu'ya gönderildiği belirtilmektedir. 1910 yılında Bakü'den İstanbul'a geldiği, Bakü'de Füyuzat Mektebi'nde Muallim Cevdet (1883-1935) ile tanıştığı, 1917 yılından önce de Osmanlı Hükümeti namına okumak üzere Cenevre'ye gönderildiği, orada Lozan Türk Yurdu Cemiyeti ile bağlantı kurduğu görülmektedir. 1917'de Cenevre'den Türkiye'ye döndükten sonra İzmir, Edirne ve Bursa Öğretmen Okullarında müdür olarak çalıştığı, ünlü eğitimci Satı Bey'in (Mustafa Satı el-Husri 1884-1968) eğitim ile ilgili görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 1918'de Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasından sonra Türkiye'den Azerbaycan'a öğretmen gönderme işiyle görevlendirildiği malumdur. Doğal olarak, başta Bolşevik karşıtı Azeri Türkçüler olmak üzere, İstanbul ve Avrupa'da faaliyet gösteren Türkçülerden Hüseyinzâde Ali (1864-1940), Rıza Nur (1879-1942), Ahmet Ağaoğlu (1889-1939) ile yakın irtibatının olduğu görülmektedir. Dr. Bahaeddin Şakir'in (1874-1922) bacanağı olduğu ve Azerbaycan'ın Sovyetlerin eline geçmesinde Ankara Hükümetinin olumsuz rolünün bulunduğunu *Azerbaycan ve İnkılabı* (İstanbul 1921) başlıklı kitabında yazmasından ve Anadolu'da seyahatler yapmasından dolayı Atatürk ve çevresi tarafından yeni devlette önemli bir görev verilmediği ifade edilmektedir. Altmış yedi yaşında İstanbul'da vefat eden bu zatın, Türkçülük ve Türk milliyetçiliği konusunda ileri sürdüğü görüşleriyle değerli bir kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Türkiye'de Türkçülüğün geçirdiği evreleri Türkiyatçılık, Türkçülük ve Türkiyecilik olarak özetlemiştir.⁴

İstanbul Belediyesi'nin 2019 yılında yayımladığı Osman Nuri Ergin (1883-1961) Arşivi belgeleri arasında Şerif Bilgehan'a ait Arap harfli Türkiye Türkçesi ile yazılmış el yazması belgeler de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Osman Nuri Bey'e hitaben kaleme alınmış mektup türü

² Ömer Özcan, 'Yakın Tarihin Bilinmeyen Bir İsmi Efendizâde Mehmet Şerif Bilgehan', **Toplumsal Tarih**, 249, (İstanbul: Eylül 2014), 62-64.

³ Notlarında sözünü ettiği, Fuat Köprülü, Ağaoğlu Ahmet Bey, Haydar Bamatof, Caferof, Hüseyinzade Ali Bey, Mehmet Emin Resulzâde, Muhammed Tabatabaî, Ali Merdan Topçubaşıyef gibi kişilerin bir kısmının Teşkilat-ı Mahsusa ile doğrudan veya dolaylı bağlantılarının olduğu görülüyor Bkz. Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi**, *Cilt II: 1917*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2018, bkz. Dizin.

⁴ Ömer Özcan; **Bir Vatandan Bir Vatana, Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s.223-259.

belgeler iken, biri de Şerif Bilgehan'a ait bir not defteridir. Bu defterde, hem Şerif Bilgehan'ın kendi biyografisi hem de Azerbaycan Cumhuriyetini kuran kadronun önde gelen isimleri hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu belgelerden öncelikle Bilgehan'ın biyografisi hakkında yeni bilgiler elde edilmektedir. *Çınaraltı* mecmuasında Namık Kemal'in (1840-1888) kökeni ile ilgili olarak yayımlanan bir yazı dolayısıyla belli çevrelerin kendisini aşağılamaya çalışması üzerine, yazar kendi biyografisiyle ilgili değerli bilgiler vermektedir. Bilgehan'ın Şirvan'ın köklü ailelerinden Efendizâdelere mensup Sünni Türk olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendisi Osman Nuri Ergin'e yazdığı bir mektupta, kendisinin hayatının Türkçülük mefkûresiyle geçtiğini gururla belirtmektedir:

“... Evvela şunu söylemeliyim ki maalesef kendi meslektaşlarım arasında hissiyat, kan ve terbiye farklarından dolayı beni sevmeyen ve çekemeyen birçok kalemler vardır. Bunlar şimdi bu yazı vesilesiyle ittihat ederek, cehaletlerine mebni cevap da veremeyince, beni acem olmakla itham etmişlerdir ve Çınaraltı'nın ima etmiş olduğu iftira dahi bu olacaktır. Vakıan ben Kafkas Azerbaycan'ında Şirvan'da doğmuş bir Türküm. Fakat gençliğim, tahsilim ve hizmetim hep Türkiye'de geçmiştir. Şimdiye kadar Türklük mefkûresiyle yaşayıp, bunu kendime ideal edinmiş bir adamım. İran Azerbaycan'ı gibi Kafkas Azerbaycan'ındaki Şii Türklere eskiden beri Türkiye'de ve bilhassa Türk olmayanlar tarafından Acem denilmek itiyadı varsa da, ben Şii de değilim ve umum Kafkaslıların da bildiği gibi Şirvan'ın en mutaassıp bir Sünni ailesine mensubum.”⁵

Osman Nuri Ergin'e gönderdiği mektupların satır aralarından anlaşıldığı kadarıyla, Bilgehan, 1917 yılında Avrupa'daki tahsilini tamamlamış ve Türkiye'ye dönmüştür. Yine Vasıf Çınar'ın vefatıyla ilgili olarak Osman Nuri Beye gönderdiği bir mektupta, 1917 yılında İzmir Muallim mektebine tayin edildiğini ifade etmektedir: *'Moskova büyükelçiliğinde iken ölüp cenazesi İstanbul'a getirilecek olan ve ölümünden dolayı Türk matbuatında uzun uzadıya yazılar yazılan Vasıf Çınar'ı çok yakından ve eskiden tanıdım. 1917 senesinde Avrupa'dan avdetimde İzmir Darülmuallemîn Müdürlüğüne tayin edilerek, mezkûr şehre gitmişim'*.⁶ Bilgehan, 1918'de Mehmed Emin Resulzâde önderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğunda Bakü'ye gittiğini kendi notlarında açıkça ifade etmektedir *'Azerbaycan hükümeti zamanında ilk defa Bakü'ye gittiğim zaman..'*. Aslında 1914 yılında I. Dünya Harbi'nin çıkmasıyla İstanbul'dan Kafkasya'ya giderek orada çalışma arzusunda olduğunu ama gidemediğini de belirtmektedir. Bunun yanı sıra

⁵ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı. Osman Nuri Evrakı 071082.

⁶ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı. Osman Ergin Evrakı 071084.

Şerif Bilgehan Beyin görevli olarak birkaç kez İstanbul'dan Bakü'ye gittiği anlaşılmaktadır *'İstanbul'dan Bakü'ye giderken Tiflis ve Azerbaycan mümessilini ziyaret etmek istedim'*. Bakü'nün Bolşeviklerce işgali gününde, yani 27 Nisan 1920'de Bakü'de olduğu anlaşılmaktadır. Zira o gözlemlerini not etmiştir:

“Hiç unutmam, 27 Nisan'da Nasib Bey hükümeti kalkmış, Bolşevikler tekrar gelmişlerdi. Rus askerleri şehre girerken halkın hissiyatını anlamak için dolaşılıyor, rast geldiklerimden fikirlerini ve duygularını soruyordum ve ben kendim fazla müteessirdim. Teessüratıma kimse iştirak etmiyor ve herkes (herhalde bu gelen Ruslar, giden Gencelilerden daha iyidir) diyorlardı. Ertesi gün Bolşevikler her dükkânın birer kırmızı bayrak asmasını emretmişlerdir. Bayraklara dikkat ettim. Enleri boylarından çok dar, uzun birer kırmızı bez parçaları. Tahkik ettim...”

Yine aynı yıllarda yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Türkiye'den öğretmen götürme işiyle görevlendirildiğini açıkça yazmaktadır *'O vakit bu işi ben üzerime almış elli kadar muallim ile yüz sandık kadar kitap göndermiştim. Maalesef ben İstanbul'dan avdet edinceye kadar Maarif Nazırlığına İttihat Fırkasının adamı Hamid Şah Nahcivanski gelmiş, o da bunlardan istifade edememişti'*. Şerif Bilgehan Beyin, İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgali sırasında da İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'a sığınan önde gelen Azeri mültecileri yakından izlemiş ve onların anlattıklarını ve kendi gözlemlerini not etmiştir. *'Bolşevikler Azerbaycan hükümetini devirip Kafkasya'yı yeniden işgal ettikten sonra Azerbaycan mebuslarından birkaç zat kaçıp Türkiye'ye gelmişlerdi. Bunların bana anlattıklarına göre...'* Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak Türkiye'de yirmi yıl idareci ve öğretmen olarak çalışmıştır. Türkiye'deki eğitim sistemindeki bozuklukları ve Türkiye'de gördüğü eksiklikleri not aldığı, Osman Nuri Ergin'e gönderdiği 25/1/1943 tarihli bir mektubundan anlaşılmaktadır. Bilgehan'ın, Türk eğitim sistemi, Müsavat Partisi ve Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından yıkıldıktan sonra Türkiye'ye kaçmak zorunda kalan önde gelen siyasi liderleri, Türkçülük, Şii-Sünni mezhep farklılıkları ve Bakü petrolü üzerine yazdığı yazılar ve basılmamış gözlemleri, yeni ve farklı bilgiler içerdiği için fevkalade değerlidir. *'Sabık Azerbaycan Hükümeti Erkânının Hariçteki Hayatları ve Azerbaycan'ın Son Zamanlardaki İctimai Hayatı'* başlığını taşıyan not defterin aynen yayınlıyoruz. Bilgehan, hem Azerbaycan Cumhuriyetinde görev almış bazı kişiler hakkında hem de Türkiye'de görev almış Türkiyeli bazı idareciler hakkında sert ve aşağılayıcı eleştirilerde bulunmaktadır. Şüphesiz bu gözlem ve değerlendirmeler, tek taraflı addedilseler bile, farklı bir bakış açısı sunduğu için değerli kabul edilebilir.

Şerif Bilgehan Bey, Bolşevik karşıtı olmasının yanı sıra, Azerbaycan'daki Müsavat Partisinin uygulamalarını da ciddi biçimde eleştirmiştir. Partinin, Azerbaycan'da milli bir ordu kuramamasını, atanan üst düzey Azeri idarecilerin yetkilerini kötüye kullanmalarını, İran Azerbaycan'ı ile birleşme yoluna teşebbüslerde bulunulmasını, Rusçanın resmi dil yapılmasını, Azeri ve Türk öğretmenlere sahip çıkılmasını, Şii-Sünni mezhep meselesinin kaşınmasını ve Azerilere milliyet hissini verilmemesini eleştirmiştir. Bakü'nün İngilizlerce işgalinin iyi neticeler doğurduğu görüşünü taşımaktadır.⁷ Bütün bu başarısızlıkları, yani laik Türk milliyetçiliğine dayalı müstakil bir Azerbaycan Devletinin kurulamamasını, Mehmed Emin Resulzâde ve Nasib Bey'i hariç tutarak, Müsavat Partisinin eğitimsiz ve keyfi davranan kadrolarına bağlamaktadır. Bu görüşlerini Anadolu'yu dolaşarak anlatması, Ankara Hükümetini rahatsız etmiş benzerdir. Bilgehan'ın bu görüşlerini ölümüne kadar değiştirmedeği görülmektedir. Hatta Ankara Hükümetinin izlediği Azerbaycan siyasetini açıkça eleştirmiştir. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinde Ankara Hükümetlerinin yanlış siyasetinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Atatürk Hükümetinin, Resulzade'yi ülke dışına göndermesinin yanlış olduğunu savunmaktadır. II. Dünya Harbi arifesinde Azerbaycan Cumhuriyetinin yeniden kurulabilmesi için şartların olgunlaştığını ifade ederken, Türkiye'nin eski hataları yapmaması, kısacası Rus hayatı yaşayan veya Ruslaşmış Azeri kadrolarla yola çıkılmaması tavsiyesinde bulunmaktadır. O, siyasi olarak Alman taraftardır.⁸ Onun Promete örgütü ile doğrudan ilişkilerinin olup olmadığını bilmiyorum, ancak İstanbul'da muhaceret hayatı yaşayan Azerbaycan Cumhuriyetinin eski kadrolarının neredeyse hepsini hem karakter hem de siyasi görüşleri bakımından iyi tanması ve Resulzâde'yi sürekli övmesine bakılırsa, onun da bu örgütle ilişkili olduğu kanaatine varılabilir. Onun, Türkiye'de en başta eleştirdiği kişi Kâzım Karabekir'dir. Karabekir'in Bolşevik taraftarı görüşlerini tümenden reddetmektedir. Hatta 5.8.1933 tarihli '*Kâzım Karabekir'in Kitaplarındaki Mugalata ve Tezadı*' başlıklı yayımlanmamış bir yazısında, Karabekir'in Bolşevik taraftarı ve Türklük aleyhinde olmasının, Türkçüğe dayalı milli bir Azerbaycan Devletinin kuruluşuna engel olduğunu ifade etmektedir.⁹

O, Azerbaycan Cumhuriyetinin yıkılışından iki sene geçmesine rağmen, onu yeniden kurmak için Azerilerin hiç bir şey yapmadıklarını iddia

⁷ Ünal Taşkın, 'Efendizade Mehmet Şerif'in Anlattıklarının Işığında Azerbaycan', **I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti-Azerbaycan ilişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu**, 13-16 Eylül 2018, (Bakü: 2018), (yayımlanmamış tebliğ).

⁸ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 071081.

⁹ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 071080.

etmektedir. Bundan sadece Resulzade ile Nesib Beyi muaf tutmaktadır. Çoğunun ‘para kavgası’ yaptığını ileri sürmektedir. Nesib Beyin de daha sonraları ‘çok fazla Azerbaycancılık yaptığı için Türkiye’ye düşman olduğunu’ belirtmektedir. Bunun yanı sıra, ‘Azerilik fikrinin Türk vahdetine zararlı olduğunu’ ifade eden Şükrü Kaya ile Tefik Rüşti’nün, Resulzâde’yi sevmediklerini ve daima engellediklerini ifade etmektedir. İstanbul’da yaşayan Azeri muhacirlerden Halil Bey’in ‘Genceli-Bakülü kavgasını’ ortaya çıkardığını; Musa Beyin ‘Ruslaşmış’ olduğunu; Mustafa Beyin ‘fikirce sosyalist olduğunu’, Şefi Beyin ‘para işlerine karışan biri olduğunu’, Aptülali Beyin ‘paraya düşkün hayırsever biri’ olduğunu; Halilof’un kaymakam olarak Kafkasya’da Müslümanlara fena davranmasına rağmen Türkiye’de ‘Çerkez olduğundan dolayı saygı’ gördüğü’nü; Hüsrev Beyin ‘İstanbul’da Rus hayatı yaşayan; Türkleri değil, Kürtleri seven biri’ olduğunu açıkça yazıyor. Şüphesiz bu itham ve tanımlamalar fevkalade serttir.

Bilgehan Bey, Emir Han’ın yüksek tahsil görmemesine rağmen, diğerlerinden daha faal ve daha becerikli olduğunu kabul etmekte ve onun ticarete yatkın bir kafaya sahip olduğunu ileri sürmektedir. Yine, Hasan Kulu Han hakkındaki görüşleri de olumsuzdur.

Onu, Türkiye ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasına nifak tohumu saçan kişi olarak kabul ettiği Feth Ali Han gibi bir kişi olarak addetmektedir. Zira eski han çocuklarını izledikleri siyaset gibi Hasan Kulu Han’ın da Türkleri sevmediğini ifade etmektedir. Adil Han’ın durumu da hemen hemen aynıdır. Şüphesiz onun en beğendiği kişi Mehmed emin Resulzâde’dir. Ona göre, Resulzâde, ‘Azerbaycan fikrini yaratan- ve kendisinde millet mefumu bulunun iki kişiden’ biridir. ‘En hakiki ve samimi Türkçü’, Resulzâde’dir. Ancak onun Türkçülüğü Osmanlı Türkçülüğü değil, Safevi Türkçülüğüdür. Resulzade’nin, Azerbaycan başbakan Feth Ali Han ile ilişkilerini bir türlü anlayamamıştır. Fransızca ve Türkçe bilen Mir Yakup’u ise, Türkiye’yi tenkit etmesinden dolayı eleştirmektedir. Caferoğlu Ahmet Beyi ise ‘muvazenesizliğinden dolayı’ eleştirmektedir.

Bilgehan Beyin en çok rahatsız oluşu hususlardan birisi de Azerbaycan ile Türkiye arasında Şii-Sünni mezhep meselesinin bilinçsiz bir şekilde gündeme getirilmesidir. Azerbaycanlı Şii idarecilerin, Rusların da tesiriyle, ‘Sünni Türklere’ bakış açısının genellikle olumsuz olduğunu ileri sürmektedir. Şüphesiz bu görüşler, onun kişisel görüşleridir. 1910’dan ölümüne kadar (1954) Türkiye’de yaşadığı ve İstanbul’daki Türkçü çevrelerde bulunduğu göz önüne alınırsa, Bilgehan Beyin hem Azerbaycan’daki hem de Türkiye’deki Azerbaycan ve Azeriler hakkındaki görüşleri bilinçli ve dikkatli şekilde takip ettiği anlaşılmaktadır.

Azerbaycan'ın hem siyasi hem de din tarihini iyi bildiği anlaşılmaktadır. Nitekim notlarında Azerbaycan tarihi yazdığını ama bunun basılmadığını söylemektedir. O, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine zarar verdikleri için hem Farslara hem de Azerbaycan hanlık ailelerine muhalif biridir. Özellikle Ruslar ile işbirliği yapan Kafkasyalı Müslüman din adamlarına da karşıttır. Gence'nin üst düzey idarecilerine de muhaliftir, zira onlar ya Ruslaşmışlar ya da Türkiye aleyhine çalışmışlardır. Onun verdiği bilgiler içinde belki de en önemlisi, Türkiye'de Azeri petrollerinden artırılan paranın, Milli Mücadeleye harcanması amacıyla Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya teslim edilmek üzere ödenmesidir. Bu para onun en yakın arkadaş Aktaş mebusu Mümtaz Bey, vasıtasıyla Ankara'da ödenmiştir.

Netice olarak, Bilgehan Beyin, Türkçü fikirlerle Bakü'de tanıştığı, Türkiye'ye geldikten sonra İstanbul'da Türkçü çevrelerde bulunduğu teyit edilmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra, Kafkaslara yönelik olarak Türkiye'de gelişen ve değişen fikir akımlarından etkilenecek, 1933'ten sonra 'Türkiyeci' olduğu neticesi rahatlıkla ileri sürülebilir. Ama onun asli fikri, 'Türk vahdetini sağlamak için Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olan laik Türk milliyetçiliğine dayalı, Bolşevik veya Sovyet karşıtı müstakil bir Azerbaycan Devletinin kurulmasıdır. Notlarında 'Azerileri' sevmekte ve yer yer himaye etmektedir. Kısacası Resulzâde ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Türkiye'de zaman zaman kendisine karşı haksız muamele yapıldığını, Türkiye'nin Azerbaycan'da yanlış kişiler ile muhatap olduğunu sıklıkla belirtmiştir. Mevcut bu bilgilerden anladığımız kadarıyla, entelektüel birisi olarak Bilgehan Beyin, Azerbaycan Devletinin kuruluşuna fikri temelde ciddi katkılar yaptığını kabul etmek mümkün görülmektedir.

Şerif Bilgehan'ın Not Defteri¹⁰

Sabık Azerbaycan Hükümeti Erkânının Hariçteki Hayatları ve Azerbaycan'ın Son Zamanlardaki İçtimai Hayatı¹¹

Azerbaycan hükümeti erkânı bir takım dedikodular ile meşgul iken, ansızın Bolşevikler memleketi istila etmiş ve erkân da kaçıp bir yere gitmelerine imkân bırakmamışlardı. 1920 senesi 27 Nisan gecesini *Parlamento* denilen Mebuslar Meclisi, hükümeti Bolşeviklere teslim ederken ayrılmadan birkaç dakika evvel başvekil *Nasib Bey*¹² ile diğer vekillerden bazıları ve

¹⁰ Notlar, çalاکalem yazıldığı için, gramere ve noktalamaya uygun yazılmamıştır. Mümkün olduğunca tashih etmeye çalıştım.

¹¹ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 070714.

¹² Nesibbey Yusufbeyli (1881-1920). İsmail Gaspıralı'nın damadı.

fırka lideri *Mehmet Emin*¹³ kaçıp bir yere saklanmışlardı. Hükümet idaresi resmen Bolşeviklere teslim edildiğinden bir saat sonra da yeri Bolşevikler aralarında bir kabine teşkil etmiş ve işe başlamışlardı. Bunlar aynı gece saklanamayan bir iki vekil ile birkaç büyük memuru sabahleyin yakalamışlar ve işe de asıl icraat için Rus ordusunun gelip yerleşmesini bekliyorlardı. Vakıan Rus ordusu girmeden orada Bakü'de birkaç Moskova mümessili gayri resmi olarak bulunuyor ve bunların reisi bulunan *Viktor* adlı bir Gürcü tarafından, yerli Bolşeviklere ve Bolşevik olmamış Türk zabitlerine mütemadi talimat veriliyordu. Fakat her ne de olsa bunlar gizli surette yani perde arkasında duruyorlardı. Perdenin önünde yerli Bolşeviklerle birkaç Türkiyeli zabıt vardı ki bunların da hakiki hiçbir ehemmiyetleri yoktu. Bolşevikler Bakü valiliğine iptida Türkiyeli bir zabıt ile bazı mühim yerlere yine bu zabıtlardan birkaçını tayin etmiş gibi görünmüş ve fakat bunlar o mevkilerin ancak kapılarına kadar gidip bir iki saat kadar salonlarında oturmuşlardı. *Hacı Zeynelabidin Tağıyef*'in¹⁴ büyük kumaş fabrikasıyla bazı bu ayar fabrikalarda da birtakım Türkiyeliler harekâta bulunmuş ve bunlardan birisi iki güne kadar bu fabrikalara güya müdür olmuş ise de üç dört gün sonra Türkiyelilerin hepsi mevkilerinden çıkarılmışlardı. Hatta *Parpit/ Garabet* denilen meydanda Türkiye mümessilliği için ayrılan bir binaya Türk bayrağı asılmış ve mümessilliği de evvelce Bolşeviklerle teşriki mesai etmiş olan *Yüzbaşı Trabzonlu Yakup Bey*¹⁵ intihap edilmiş iken, iki gün sonra bir Bolşevik Rus zabiti, *Yakup Bey*'in odasında taharriyat¹⁶ yapmış ve kendisini dışarı atmıştı.

Vakıan bir gün evvel *Behbud Han Cevanşir*'in¹⁷ evinde toplanan Azerbaycan ricaline, vaziyeti Bolşevikler namına *Halil Paşa*¹⁸ anlatmış ve aynı gün mecliste münakaşalar da olmuştu. Fakat onların bu kadar süratle işi ellerine alacaklarını tahmin etmemişti. Meclis bu toplantısında hükümeti teslim etmeyip, mukavemet etmeyi yalnız *Mehmed Emin* istememiş ve fakat ekalliyette kalarak sözünü anlatamamıştı. Vaziyet bu şekli alınca 27 Nisan'dan evvel bir haftadan beri Azerbaycan dâhilinde Yalana İstasyonu'nda beklemekte olan Bolşevik Ordusu inkılap gecesinin ertesi sabah saat dokuzdan itibaren Bakü'ye girmeye başladı. Ordunun yürüyüş harekâtı muntazam olmakla beraber, bakımsız ve aç oldukları yüzlerinden belli oluyor ve bilhassa teçhizatları perişan bir halde bulunuyordu.

¹³ Resulzâde Mehmed Emin (1884-1955). Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı.

¹⁴ Hacı Zeynelabidin Tağıyev (1821-1924), Azeri işadamı ve hayırsever.

¹⁵ Yakup Şevki Subaşı (1876-1939). Türk asker.

¹⁶ Araştırmalar

¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyetinin İçişleri Bakanı (1877-1921).

¹⁸ Halil Kut (1882-1957).

Arabalarını develerle çekip götürmeleri ve bu hayvanların da zayıf ve bitap oluşları herkesin dikkatini çekmekte idi. Bakü'nün Rus ahalisi ekseriyet Bolşeviklere muhalif olmakla beraber yine Rus ordusunun girmesine memnun olup gelen askerler de ikişer üçer Rus evlerine misafir olarak verilmişti. Rus ordusu şehre girdikten sonra yerli Bolşevik hükümet kendilerine verilen emir dairesinde icraata başlayıp ilk evvel sabık hükümet azasından ölüme mahkûm edilenleri aramaya koyulduysa da bunları bulamadılar. Hariciye ve Adliye Vekilleri *Feth Ali Han*¹⁹ ile *Halil Bey*²⁰ aynı gece tebdil-i kıyafet ederek atlarla kaçmış oldukları gibi, ertesi gün Dâhiliye nazırı muavini ve Bolşeviklerin idama mahkûm etmiş oldukları *Şefi Bey*²¹ deveci çırağı kıyafeti ile kervan devecileri arkasınca hareket etmiş, iki gün sonra da başvekil *Nasib bey* keza kıyafet değiştirerek kaçmış olduğu halde *Resulzâde Mehmed Emin* bir türlü kaçamamıştı. Nihayet on gün sonra o dahi kaçabilmiş ve fakat diğerleri Gürcistan hududunu geçebilmiş oldukları halde *Mehmed Emin*, Şamahı mülhakatından Lahiç kasabasında ancak saklanabilmiş ve *Nasib Bey* de Gürcü hududu yakınlarında yanında taşımakta olduğu altınlara tam'aen kendisini götüren arabacılar tarafından yolda öldürülmüştü. Vakıan 26 Nisan akşamüzeri yani Bolşeviklerin idaresi ellerine almalarından birkaç saat evvel *Nasib Bey* hususi bir tren hazırlatıp, ailesiyle evrak ve altınları kaçırmak istemiş ise de trenin önüne atılan Türkiyeli bir komünist tarafından tren makinisti tehdit edilip yere indirilmiş ve bu suretle trenin gitmesine mani olunmuştur. Kaçanlardan *Feth Ali Han* ile *Mustafa Halil* ve *Şefi Beyler* az sonra Tiflis'i bulabilmişlerken, *Mehmed Emin Beyin* yeri keşfedilerek Lahiç'den Bakü'ye getirilip hapishaneye atılmıştı. Bolşevikler *Mehmed Emin*'i de diğer mahpuslar gibi öldürmek isterlerken önlereinden Bakü'ye gelmiş olan Moskova komünist liderlerinden *Stalin*²² eski inkılapçılık arkadaşlığına binaen *Mehmed Emin*'i affedip kendi hususi treniyle Moskova'ya götürmüş ve bu suretle o dahi muhakkak bir ölümden kurtulmuştu. *Mehmed Emin*'e Moskova'da küçük bir daire verilip orada alıkonulması istenilmiş ise de iki sene sonra mumaileyh yolunu bularak oradan Finlandiya yoluyla kaçmaya muvaffak olabilmişti. Tiflis'e kaçıp kurtulmuş olan sabık hükümet erkânı bu sefer de burada Ermeni Taşnak Fırkasının tayin ettiği katiller tarafından takip edilmeye başlanmış ve birkaç gün zarfında Mebuslar Meclisi reisi *Hasan Bey* ile *Feth Ali Han* bunlar tarafından Tiflis'te Sokak ortasında öldürülmüşlerdi. Malum olduğu üzere 1917 İnkılabı ile Ermeniler Kafkasya'yı ellerinde tutmak istemiş ve evvelce silahaltına alınıp bu defa serbest kalan askerleri vasıtasıyla Bakü,

¹⁹ Fetali Han Hoyski (1875-1920). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin ilk başbakanı.

²⁰ Halil Hasmemmedli.

²¹ Şefibey Rüstembeyli, Azerbaycanlı siyasetçi.

²² Josef Stalin (1878-1953).

Şamahı ve diğer şehirlerde Türklerin silahsızlıklarından bilistifade önlerini kesmeye başlamışken, Osmanlı Türk ordusu yetişerek bu imhaya mani olmuş ve nihayet Azerbaycan Türk Hükümeti tesis edilmişti. İşte o sıra evvelce taşkınlık ve katillik yapan Ermenilerden bir kısmı tevkif edilip cezaları da verilmiş olduğundan bilahare *Taşnak* Fırkası o zaman hükümette bulunan eşhası ölüme mahkûm etmiş olmakla bu defa pek alçakçasına bunları tatbik başlamışlardı. Bilahare bu usulü Türkiye ricaline de tatbik edip eski sadrazam *Said Halim*²³ ve *Talat Paşalarla*²⁴, eski İttihat ve Terakki merkezi umumi azasından Doktor *Bahaeddin Şakir*²⁵ ve eski Trabzon valisi *Cemal Azmi*²⁶ beyleri Avrupa sokaklarında arkadan vurarak öldürmüşlerdi. Azerbaycanlı bu eski nazırın ölümünden sonra diğerleri artık Gürcistan'da kalmaya cesaret edemeyip birer birer Türkiye'ye kaçıp İstanbul'da toplanmışlardı. Bolşevikler tarafından ticaret ve hariciye mümessili olarak İstanbul'a gönderilmiş olan eski Azerbaycan hükümeti dâhiliye nazırı *Behbud Han Cevanşir*'i de Ermeniler bu defa İstanbul'da öldürmüş ve bu suretle Azerbaycan, Ermeniler eliyle üç kurban vermişti. Bunların içinde en değerlisi şüphesiz *Cevanşir*'di. O Azerbaycan'da değil herhangi memlekette olsa idi o memleketin en değerli şahsı olabilirdi. İstanbul o vakit İngilizlerin işgali altında olduğundan *Cevanşir*'i öldüren Ermeni de İngilizler tarafından serbest bırakılmıştı.

Vaktiyle *Mehmed Emin*, *Himmet* Fırkasında çalışırken *Stalin*, Bakü'de bulunuyor ve Müslüman ameleğe mahsus bu teşkilata sık sık geliyordu. İşte *Mehmed Emin* ile *Stalin*'in tanışmaları buradan olmuştur.

Malum olduğu üzere, o zaman İstanbul'da Azerbaycan'ın bir sefaretı vardı. Sefiri de Karabağlı *Vezirof Mir Yusuf*tu.²⁷ İstanbul sefaretinde yakında bir değişiklik yapmayı düşünen Bakü Hükümeti birkaç aydan beri İstanbul'a para göndermemiş olduğundan inkılabı müteakip sefaretin kâfi parası bulunmadığı gibi Türkiye hükümetinin de vaziyeti gayet müşkül ve İstanbul, İtilaf Devletlerinin işgali altında olduğundan bu defa İstanbul'a iltica eden Azerbaycanlılara muavenet edilememiş ise de bir müddet sonra Azerilerin ellerine külliyetli bir para geçmişti. Şöyle ki, Versay Muahednamesi yapıldığı zaman Avrupa ve dünyanın mukadderatı Paris'te halledilirken Azerbaycan Hükümeti de Paris'e *Topçubaşı Ali Merdan Beyin*²⁸ riyaseti altında bir heyet göndermiş ve Azerbaycan merkez ile

²³ Sait Halim Paşa (1865-1921). Osmanlı sadrazamı.

²⁴ Talat Paşa (1874-1921). İttihat ve Terakki Partisi'nin kurucularından.

²⁵ İttihat ve Terakki Partisi'nin kâtibi (1874-1922).

²⁶ Mehmet Cemal Azmi Bey (1868-1922).

²⁷ Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943). Azeri siyasetçi ve edebiyatçı.

²⁸ Ali Merdan Topçubaşı (1896-1934).

muhaberat yapmanın müşkülâtı nazarı itibara alınarak bu heyete fevkalade salahiyet verilip hatta Azerbaycan'a ait devlet arazisini satabilmeleri bile bu salahiyet dâhilinde bulunmuştu. Bakü istilaya uğrayıp Paris'te bulunanlar artık merkezden para alamayacak vaziyette iken, İngiliz Hollanda ve Amerika petrollerini birleştirip bir inhisar yapmak isteyen bu şirketin müdürü *Hollandalı Viterling*, yakında Ruslarla yapılacak ticaret muahedesi akdedilirken Ruslar bir emrivaki karşısında bulunması üzerine bir az eski tarihli Azerbaycan Müddahar petrol ve petrol yerlerinden bir kısmını mezkûr Azerbaycan heyetinden gayet ucuz bir para ile satın alıyor ve bunlara iki milyon frank kadar bir para veriyordu. Heyet azası bu paranın nısfından ziyadesini kendi maaşlarına mahsuben azası arasında taksim ettikten sonra, bir kısmını da İstanbul'a gelmiş olan sabık hükümet azası ile sabık mültecilere göndermişti. Fakat gerek kendileri için ayırdıkları ve mültecilere verdikleri aylık para miktarı pek noksan ve hesapsızdı. Mesela heyet reisine ayda yedi bin, azasına beşer bin ve mültecilerden eskiden nazır olmuş *Halil ve Doktor Musa beylere* biner ve diğerlerine beşer, dörder ve üçer yüz lira tahsis edilip heyet azasına bir buçuk senelik maaşları da peşinen ita edilmiş ve para bitirilmişti. Bu heyetin reisi *Ali Merdan*, azaları, *Mehmed Hasan Hacinski*,²⁹ *Ağayef Ahmed Bey* ve *Şeyhülislamof Ekber Ağa*³⁰ bulunup müşavirleri de *Mir Yakup Mir Mehdi Bey*,³¹ *Muharremof Mehmed*³² ve *Hacinski Ceyhun*³³ beylerdi. Ahmed beyi, İstanbul'dan geçerken İngilizler tevkif edip, Malta'ya göndermiş, *Mehmed Hasan* da Bakü'nün istilasından mukaddem Paris'ten ayrılıp Azerbaycan'a dönmüş ve Bolşevik olmuştu. Şimdi alınan külliyetli parayı mütebaki aza ve müşaviri arasında taksim edilip *Ahmed beyin* hissesi de Malta'ya gönderilmişti. Bu azadan *Mehmed Hasan*³⁴ Müsavat Fırkasının, *Ahmed bey ile Mir Yakup* İttihad Fırkasının, *Ekber Ağa* Sosyalist firka adamı olup Reis *Ali Merdan Bey* resmen bir firkaya mensup değildi.

Bu sıra İstanbul'a eski nazırlardan maada birçok mebus ve vatandaşlar da gelmiş olduklarından ve bunların hepsine seyyanen para gönderilmediği gibi bir kısmına da hiçbir şey verilemediğinden İstanbul Azerbaycan Sefarethanesi her gün birçok kavgalara şahit oluyor ve Paris Heyetince İstanbul'da murahhas tayin edilen *Halil Bey* korkusundan sefarethaneye gelmeyip, Kasımpaşa'daki kayınpederinin evinde saklanır olmuştu. *Halil*

²⁹ Mehmed Hasan Hacinski (1875-1931).

³⁰ Ekber Ağa Şeyhülislamov (1891-1961).

³¹ Mir Yakup Mehdiyev (1891-1952).

³² Mehmed Muharrev, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adına Lahey ve Cenevre konferanslarına katılan üyelerden.

³³ Hacıbeyli Ceyhun Bey (1891-1962), Azeri gazeteci.

³⁴ Mehmed Hasan Bahadırılı.

Beye yapılan hücumların birisi de diğer yerlilerin hepsine ve hatta bazı mebus bulunmuş olanlarına para verilemediği halde Gencililerin çoluk çocuk hepsine maaş tahsis edilmiş olmasındandı. İşte budan dolayı idi ki, *Kaltonlu Eşref* denilen eski bir mebus, *Halil Beyi* sefarethane binasında döğmek teşebbüsünde bulunmuş fakat bereket versin önü alınmıştı.

Paris'ten gelmekte olan paranın bir kaç ay sonra arkası kesilince, ortaya başka bir para meselesi daha çıktı. Şöyle ki, Azerbaycan meskût etmeden evvel başvekil *Nasib Bey*, *Anadolu Harekâtına* yardım olarak Genceli kâtibi *Mehmed Ali*³⁵ vasıtasıyla Türkiye'ye bir buçuk milyon franklık iki çek göndermiş ve fakat *Mehmed Ali* bunlardan yarım milyonluk çeki İstanbul'daki bir ecnebi bankasında tahvil edip kırk küsur bin lira etmiş iken, diğer çeki tahvil edeceği zaman Bakü'yü Bolşevikler istila ettikleri için, bankalar bunu vermekten imtina etmişlerdi. Tahvil edilmiş paralardan iki milyon lirasını İstanbul sefiri *Vezirof Mir Yusuf* alı koyduktan sonra mütebakisini *Mehmed Ali Mirza*'nın üzerinde iken, *ben Bakü'den İstanbul'a gelmiş ve keyfiyetten haberdar olarak mevcut para ile bir milyonluk çeki Ankara'ya götürüp Mustafa Kemal Paşa'ya*³⁶ *vermesinde ısrar etmiştim. Mehmet Ali*, bana mevcut paranın ancak yedi bin lira olduğunu söyleyerek, bunun bin lirasını da kendisinin sarf etmiş olduğunu bildirmiş ve nihayet on dokuz bin lira ile mezkûr bir milyonluk çeki, Ankara'da *Hariciye vekili Mümtaz Bey* vasıtasıyla *Mustafa Kemal Paşa'ya* takdim etmiştik. Hâlbuki sonradan *Mehmed Ali*'nin de daha yirmi bin lira kadar para aldığını anlayan diğer Azeriler ve bilhassa sabık valilerden *Genceli Emir Han Hoyski*,³⁷ *Mehmed Ali*'ye hücum edip, bu paralardan hisse isterken *Mehmed Ali* de Beyoğlu'nda evinde oturduğu bir İtalyan'a iltica edip onun yanında ve himayesinde saklanmıştı. Hâsılı bu paralar da alınamayıp Paris'ten gelmekte olan paraların arkası da kesilmiş olduğundan Azeriler parasız kalmış, bundan sonra bir kısmı İran'a ve bazıları tekrar Azerbaycan'a avdet edip, mütebaki kalanları da kendilerine iş bulmuşlardı. Azerbaycan Sefarethanesi de Paris'ten verilmiş olan paralarla bir sene kadar yasadıktan sonra kapıları kapamış, Gürcülerin Avrupa'da ve İstanbul'da mevcut teşkilatları daha birçok şeyler yaşamış ve çalışmış olduğu halde Azerbaycan Sefareti az zaman içinde parasızlık ve idaresizlikten kapanıp gitmişti. İşte vaziyet bu merkezde iken iki sene sonra *Resulzâde Mehmed Emin* Moskova'dan firar edip İstanbul'a gelmiş ve ondan sonra Azeriler arasında yeniden bir faaliyet baş göstermişti. *Mehmed Emin*, Moskova'dan iptida Finlandiya'ya kaçmış ve oradan İsveç'e geçerek yoluna devam etmek üzere muktezi para için

³⁵ Mehmedali Resulzâde (Resulzâde Mehmed Emin'in amcasının oğlu).

³⁶ Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Gazi Mustafa Kemal (1881-1938).

³⁷ Emir Aslan Han Hoyski.

Paris'te *Ali Merdan Bey'e* telgrafla müracaat etmişti. Fakat o vakte kadar heyet-i murahhasada bulunan iki milyon frank bitmiş olduğundan *Mehmed Emin'e* pek cüzi bir harcırah gönderilebilmişti. Bu para ile *Mehmed Emin* az zaman sonra İstanbul gelip yerleşmişti. Azerbaycan'ın sükûtundan iki sene geçtiği ve bu iki sene zarfında diğer Kafkas milletleri gazete ve mecmua çıkarmak suretiyle milli propaganda da buldukları halde Azeriler bir para kavgasından başka bir şey yapamamışken *Emin Bey*, İstanbul'a geldikten sonra bir mecmua, daha sonraları birçok gazete ve mecmua neşrine başladı. *Mehmed Emin Bey'in* maişetini temin etmek ve gerekse çıkarılan gazete ve mecmuaların masraflarına medar olmak üzere eskiden beri İstanbul'da oturup ticaretle meşgul Azeriler aralarında para toplamak suretiyle ilk evvel bu işe başlanmış ise de, az zaman sonra *İstanbul Türk Ocağı* da yardımda bulunmaya karar vererek *Emin Bey'le* beraber diğer mültecilerin de maişetlerine medar olmak üzere bunlara toptan ayda üç yüz lira bir tahsisat bağlanmıştı.

Bundan maada yine Türk Ocağı'nın delaletiyle bazı mültecilere iş de verilmişti ki bu cümleden olarak *Halil Bey'e* Zabıta-i Belediye Mektebi Müdürlüğü, *Abdülali Bey'e*³⁸ de Kıbrıt İnhisarı'nda bir memuriyet ita edilmişti. Bir sene kadar dahi bu yolda temini maişet edildikten sonra gerek mültecilerin yaşamaları ve gerekse çıkarılacak gazete ve mecmuaların masarifi için daha mühim bir yardım membaı elde edilebilmişti. Lehistan hükümeti sabık Prusya devletinden ayrılıp hükümet teşkil etmiş bilahare tekrar Rusya'nın idaresi altına alınmış olan Ukrayna, Kırım, Şimali Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkistan gibi küçük milletlerin hariçte bulunan eski mümessillerini toplayarak gerek kendi aralarında ve gerekse yekdiğerleriyle müşterek bir teşkilat vücuda getirmeleri maksadıyla bunlara yardımda bulunmaya karar vermiş, Ukrayna, Kırım ve Gürcülerden sonra Azerilere ve sonra da Şimali Kafkashılarla, Türkistanlılara mühim miktar paralar tahsis etmeye başlamıştı. Varşova Hükümeti kendi menfaatini sağlamlaştırmak için bu milletlerin de milli mevcudiyetlerini muhafaza etmelerini istiyor ve aynı zamanda ileride Rusya yıkıldığı zaman bir vakitler olduğu gibi Ukrayna ve Kırım'ı dahi Kafkasya'yı istila etmek niyetinde bulunuyordu. Azerilere verilen mühim miktar para ile çıkarılmakta olan gazete ve mecmuaların masrafları temin edildikten başka birçok Azerilerin hayatları da yoluna konmuştu. Ayda dört bin lira kadar para veriliyordu. Fakat maalesef bu para alındıktan sonra Azeriler arasında tesanüt bozulmuş ve günden güne aralarındaki geçimsizlik de artmıştı. Nihayet Prusya Hükümeti meseleyi anlamış ve Lehistan parasıyla çıkarılan gazete ve mecmualardan şikâyet ederek bunlara alet olan

³⁸ Abdülali Emircanov.

eşhasın Türkiye'den tabiiyetlerini Ankara hükümetinden istemişti. Bunun üzerine Ukrayna ve Gürcistan gibi gayrimüslim milletlerin mümessilleri hemen Türkiye'den çıkarılmış iseler de Azerilere iptida dokunulmamış ve yalnız vaziyet kendilerine anlatılıp ihtiyat üzere hareket etmeleri lüzumu tenbih edilmişti ve bu tembihatı da anlamayan Azeriler aynı cezaya çarptırılıp hükümetin müsaadesiyle Paris'e gitmiş olan *Mehmed Emin'e* Türkiye'ye avdet için vize verildiği gibi birer birer tedricen gazete ve mecmuaları da kapatılmıştı. Bundan sonra *Mehmed Emin* bir müddet Paris'te bu gibi neşriyatla meşgul olmuş ise de Bolşeviklerle Fransızların anlaşamaları üzerine orada dahi bu yolda gazete çıkarmak olmadığından *Mehmed Emin* Varşova'ya gitmiş lakin Varşova'da dahi gazete çıkarması Lehlilerce münasip görülmediğinden gazetelerini Berlin'de tab ettirip yine Türkiye, İran ve sair yerlere göndermeye başlanmıştı. Bir müddet de bu suretle hareket edildikten sonra, artık bu gibi gazete ve mecmuaların Türkiye'ye girmeleri de katiyen yasak edilip bu gibi işlerle meşgul *Mehmed Emin'in amcazadesi Mehmed Ali* dahi Türkiye'den çıkarılıp, bu suretle Azeri neşriyatı nihayete erdirilmişti. *Mehmed Emin'in* Berlin'de tab ettirip Türkiye'ye gönderdiği gazete ve mecmuaların bir hayli müddet intişarında *Mehmed Ali'nin* birçok himmet ve hizmeti sebk etmiştir. Bu gazetelerin Türkiye'ye ithalini hükümet men etmiş olduğundan postahaneyi aldatmak için her defasında gazetelerin adları değiştiriliyor bittabi ikinci defasında bu gazeteler (?) edilirken başka adlı gazeteler gelmiş oluyordu. Nihayet Azerilere ait her ne olursa olsun her türlü gazete ve mecmuanın ithalleri men edilerek işe nihayet verilmişti. Bu gazeteler toptan *Mehmed Ali'nin* adresine geliyor ve onun tarafından lazım yerlere tevzi ediliyordu

Emin Bey'in duçar olduğu en büyük müşkülât arkadaşları tarafından ika edilmiş olduğunu söylemiştim. Filhakika *Mehmed Emin'in* kendilerinden fazla para aldığını çekemeyen eski Azerbaycan ricali onu paradan mahrum bırakmak için her türlü vesait ve rezalete müracaat etmişlerdi. Türkiye hükümetine jurnaller verip onun evrak ve eşyasını arattırdıkları gibi Lehistan hükümetine de başvurup birçok isnatlarda bulunmuş ve nihayet alınan parayı büsbütün kestirememişler ise de yarım ziyadesini münkat'a muvaffak olmuşlardı. *Mehmed Emin* ile muhabereden ortaya bir Bakülü ve Genceli meselesi çıkmış, Genceliler, *Halil Bey'in* etrafında, Bakülüler, *Mehmed Emin'e* karşı cephe almışlardı. *Halil beyin* en büyük muavini *Şefi Bey*'di ve bundan dolayı *Mehmed Emin*, (*Şefi Bey Beycilik*) adlı bir risale çıkarıp³⁹ Azerilerin rezilliklerini teşhir ettiği gibi *Şefi Bey* de *Kırılmış Putlar* unvanıyla⁴⁰ bir risale ile *Mehmed Emin'e* cevap verip, onu ve arkadaşları

³⁹ M. E. Resulzade, *Şefibeycilik*, Varşova 1934.

⁴⁰ *Yıkılan Putlar*, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul 1934'ü kastediyor olmalı.

Mustafa Beyi hırsızlıkla itham ediyordu. Genceli başka bir zat da eski polis müdürü *Şeyhzamanof* başka bir risale çıkarıp *Mustafa Beyin* gerek Gürcistan'da ve gerekse Lehistan'da irtikâp etmiş olduğu birçok vakaları zikredip duruyordu. Şurası şayanı teessüf ki bütün bu risale ve kavgalar Türkiye halkı arasında intişar edip herkes Azerilerden nefret etmekte idi. Paris'te bulunan Şimali Dağıstanlı *Haydar Bamatof*⁴¹ namında ne milletten olduğu belli olmayan birisi de Japonya'dan aldığı paralarla Rusya aleyhinde birçok dillerde gazete çıkarıp, *Emin Bey'den ayrılan Halil Bey* gibi para düşkünlerini maiyetine alarak çalışıyor ve bu defa Kafkaslılar, Japonlara alet oluyorlardı. Nihayet 1938 senesi yazı İstanbul'da toplanan Japonya'nın Yakın Şark mümessillerinin bu şehirde içtimalarını protesto eden Türkiye, Rusya'nın talebi üzerine ve on beş seneden beri Türkiye tabiiyetinde olmalarına rağmen birçok Azerileri tevkif ederek hudut harici çıkarmıştı. Azeriler Türkiye'de Rus siyasetini takip eden zatın her vakit *İsmet Paşa* olduğunu zann ederlerken bu vakanın vukuundan *Başvekil İsmet Paşa* değil, *Celal Bayar*'dı ve Azerileri hudut harici çıkaran da onları her vakit sevmeyen Dâhiliye vekili *Şükrü Kaya*⁴² ile Hariciye vekili *Tevfik Rüştü Aras*⁴³ idi. *Şükrü Kaya*, Türkiye'de yapılan Azeri neşriyatı ile Azerilik fikrinin Türk vahdetine zararı olduğunu iddia ederek bu neşriyatın eskiden beri Türkiye'de tavattun etmiş olan Kafkas Türkleri arasında *Türkiyecilik* fikirlerine fena tesirler yaptığını söyleyip, bunları yapmakta olan *Mehmet Emin* ve arkadaşlarını itham etmekte ve kendilerini sevmemekte iken, bu defa Japonlara alet olarak Türkiye ile Rusya'nın aralarını açmaya çalıştıklarından dolayı onlara büsbütün düşman kesilmişti. *Tevfik Rüştü* ise zaten daima Bolşeviklerin adamı bulunmuş olduğundan onlar tarafından dermeyan edilen her türlü teklifi daima kabule mütemayildi. Vakıan Türkiye tabiiyetinde bulunan bu gibi sergüzeştçileri Türkiye'nin tecrübe etmesi lazımdı fakat bunları hudut harici çıkarması doğru değildi. Bunlardan bir ikisi bilahare affedilip geri gelmelerine müsaade edilmiş ise de diğerlerinin geri dönmelerine müsaade edilmedi.

Haydar Bamatof, kendisinin ehemmiyetli bir şahsiyet olduğunu Japonlara yutturmuş, bunlardan külliyyetli paralar da çekmişti. Bu paralarla kendisi için Avrupa'nın mühim şehirlerinde apartmanlar alırken, bir miktarını da Azeri ve Kafkaslı sergüzeştçilere vermiş ve bunların nihayet hudut harici çıkarılmalarına sebep olmuştu.

⁴¹ Lezgi Haydar Bamatof.

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı (1924-1925).

⁴³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı (1925-1938).

Bunlardan başka İstanbul'da daha iki siyaset tellalı vardı. Bunlardan birisi *Kırımli Seyyid Ahmed Cafer*⁴⁴, diğeri de Şimali Dağstanlı meşhur mücahit *Şeyh Şamil'in torunu Said Bey*'lerdi⁴⁵. Bunlar adeta siyaset spekülasyonu yapıp, İstanbul'da, Paris'te, Berlin'de ve Varşova'da toplaşıyor ve her taraftan para çekiyorlardı. *Said Bey*'e Türkiye Hükümeti mükemmel bir konak da vermiş iken, niye olmuyor ve böyle de siyaset madrabazlığı yapıyordu. *Şeyh Şamil*, umum Kafkasya'nın çok sevdiği bir şahsiyet oluyor, fakat bugünkü nesil onu bilmediği gibi torunu *Said Beyi* de kimse tanımamıştır. Böyle olduğu halde, sırf büyük babasının adından istifade ederek onun kapı kapı dolaşıp para çekmesi ne kadar çirkin bir hareketti. Vaktiyle *Şeyh Şamil*, Ruslara teslim olduktan sonra kendi talebi üzerine Kafkasya'yı terk edip Medine'de yerleşmiş ve küçük oğlu *Kamil (Paşa)*⁴⁶ bir Arap gibi orada büyümüşü. 1914'de *Enver Paşa* bu zatı oradan İstanbul'a getirtip Kafkasya'ya göndermek istemişti. Bilahare buna lüzum görülmemiş ise de *Kamil Paşa* ile küçük oğlu *Said Bey*, Medine'ye dönmemiş, İstanbul'da kalmışlardı. Bir aralık Arapların topladığı *Kudüs Kongresi*'ne de Türkiye'nin reyini hilafına olarak *Said Bey* iştirak etmiş ve fakat oradan ayrıldıktan sonra kongrenin kararlarını Türkiye'ye tebliğ etmek bahanesine olarak, bu günahından affedilmişti. *Said Bey*, ne ciddi bir tahsil yapmış ve ne de kendisine bir meslek intihap etmiştir. O, yalnız böyle siyasi spekülasyon yaparak bütün ömrünü geçirmek niyetindedir.

Söylendiğine göre, Rus sefaretini hudut harici çıkarılmalarını istediği bu eşhasın hakikaten çıkarıldıklarını kontrol etmek için sitasyona bir Rus memuru göndermiş ve Türk polisi ile beraber bu eşhasın sevk edildiklerini tanzim etmişlerdir. Şayet bu şayia da doğru ise o zaman mesele ayıp olmaktan da çıkmış, milli bir skandal olmuştur.

Seyyid Ahmet Cafer'e⁴⁷ gelince maalesef bu gün Kırım'da mecmu yüz bin Türk ve Tatar kalmamış iken, o kendisini Kırım'ın sahibi ve reisicumhuru addederek, yabancı payitahtları dolaşır, Kırım'ı gâh Varşova'ya, gâh Berlin'e vererek, kendisi için para almaya bakıyordu. Belki zavallı Kırım ve Kafkasya halkı Bolşeviklerin zulmü altında mahv olup

⁴⁴ Kırım'da 1889'da doğdu. 24 Kasım 1917'de Kırım Tatar Cumhuriyetinde Dışişleri ve Savaş bakanı olarak tayin edildi. 1920'de Lozan'da *Kırım* başlıklı bir kitap yayımladı. Bu kitap 1930'da genişletilmiş olarak Lehçe yayımlandı. 1930'da *Rus İnkılabı* ve 1934'te *İsmail Bey Gaspıralı* başlıklı kitaplar yayımladı. *Promete* hareketinin faal bir üyesiydi (Hostler, *Turkism and the Soviets*, (Londra: 1957), 211-212.)

⁴⁵ Şeyh Şamil'in torunu (Medine 1901-İstanbul 1981). *Kafkasya Dağlıları, Kafkasya Temsilcisinin Konuşması, Dış Türkler ve Sosyalizm* kitaplarının yazarı.

⁴⁶ Şeyh Şamil'in en küçük oğlu Mehmet Kamil Paşa (1862-1930).

⁴⁷ Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960), Kırımli Tatar siyasetçi.

giderken bir takım adamlar onlar namına hariçte para kazanıp yaşamak sevdasına düşmüşlerdi.

Tevfik Rüşdü, Rodoslu olup ailesinin Yahudilikten ihtida etmiş olduğu ve binaenaleyh kendisinde Türklük hissiyatı olmadığı da harekâtında amil olmuştur.

Şimdi biraz da Türkiye'ye kaçıp gelmiş olan Azerilerin şahsiyet ve rollerinden bahsedelim. Bunlardan İstanbul'da bulunanlar: Eski Adliye nazırı *Halil*, Sıhhiye nazırı *Musa*, Dâhiliye nazırı *Mustafa*, Dâhiliye nazır muavini şefi, esbak Maliye nazırı *Abdülali*, valilerden *Hüsrev* bey'le *Emir Han* ve eski Hariciye nazırı Feth Ali Han'ın biraderi eski Rus zabıtlarından *Hüseyn Kulu Han*, eski Tahran sefiri *Adil Han*, vesaire olup, bunların hepsinden daha mühimi de eski Müsavat Fırkası lideri *Resulzâde Mehmed Emin*, belki onun maiyetidir. Bu zevatın ekserisi Bolşeviklerden korkarak kaçıp gelmişlerse de, içlerinde kendisine iş bulup yaşamak için gelenler gürültüye karışarak sergüzeşt için bu yerlere düşmüş olanları bunlardır. Şimdi bu eşhası bir kere gözden geçireyim:

HALİL BEY: Gencilidir. Prusya'da hukuk tahsili yapmış bir aralık müdde-i umumi muavinliğinde bulunmuş ve Azerbaycan hükümetinde de Adliye nazırı ve bir aralık Türkiye'ye gönderilen heyet-i murahhasaya dâhil olmuştur. Kendisini çok beğenir ve daima başta bulunmak isterdi. Hâlbuki gayet mahdut fikirli ve kafalı olduğu için iş başında bulunacak kabiliyette değildi. *Mehmed Emin*, İstanbul'a gelinceye kadar *Ali Merdan Bey*'in mümessili gibi bulunurken bilahare riyaset *Mehmed Emin*'e geçmiş ve bundan dolayı *Halil Bey* müteessir olarak daima mesele ihdası suretiyle muhacirler arasında ihtilaf çıkartmış ve nihayet Lehlilerin vermekte oldukları paralardan kendisine tahsis edilmiş olan hisse *Mehmed Emin* tarafından kesilince isyan bayrağı açarak, etrafına Gencilileri toplamış ve bir Genceli Bakülü kavgası ihdas etmişti (*her ahlaksızlığın anası parasızlıktır*) darbimeseline tevfikkan, o da para için Şimali Dağıstanlı *Haydar Bamatof*'un maiyetine girip Japonlardan alınan paralardan hisse almak için o gruba iltihak etmiş ve en son Türkiye'den çıkarıldıktan sonra bir müddet İran'da ve daha sonra da Berlin'de ikamete başlamıştı. *Halil Bey*, müteşebbis ve cesur bir adam değildi. Vaktiyle Paris'ten aldığı paraları bitirmeden evvel Kasımpaşa'da ufak bir bakkal dükkânı da açmış, onu da idare edemeyerek kapattıktan sonra artık hayatını sergüzeştlere terk etmiş ve başkalarının tesiri altında kalmıştı. Filhakika onu daima harekete getirip *Mehmed Emin*'e karşı daima isyana teşvik eden hep *Şefi Bey*'dir. Gene kendisini idare edebilen bir kuvvet olmadığından, gerek resmi hayatında ve gerekse hususi işlerinde, her vakit mütereddit olmuş ve elinden bir şey gelmemiştir. Memleketi bulunan Gence'de pek büyük bir nüfuza malik değil iken *Feth Ali Han*'ın adamı

bulduğundan daima onun yaptırmasıyla işbaşına geçmiştir. Söylendiğine göre, son zamanlarda Berlin'de yaşayabilmesi için Türkiye hükümeti tarafından kendisine gizli yardım edilmiştir.

MUSA BEY: Gencelidir. Bir Rus kadınla evlenmiş olduğundan yarı Ruslaşmış bir zattı. Para kavgaları bittikten sonra hayatını temin için İstanbul'da İran Hastanesi'nde doktor olmuş ve ayrıca İranlı ve Azeriler arasında hususi doktorluk yapmak suretiyle bunlar arasında iyi bir doktor şöhretini kazanmıştı. Hâlbuki *bizzat tecrübemle de anlamış olduğum veçhile* seciyesi gibi doktorluğu da kuvvetli olmayıp kuvvetli ciheti yalnız Genceli ve Ruslaşmış olmasıdır. Üç dört sene İstanbul'da kaldıktan sonra Tebriz'e gidip doktorlukla iştigal etmiş ve orada vefat etmiştir. Son zamanlarda siyasetle iştigal etmeyip eski ahbablarıyla bile münasebetini kesmişti. Vaktiyle sıhhiye vekili olmasının sebebi Genceli olup *Feth Ali Han*'ın adamı olmasındandı.

MUSTAFA BEY: Kazaklıdır. Hukuk tahsili yapmış ve pek genç iken Müsavat Fırkasının dâhiliye vekili olmuştu. Başkasının peykinde yaşamak istemeyip müstakil olmak ister ve bunu yapamayınca daima itiraz ve tenkitlerde bulunup ihtilaflara sebep olurdu. Lehistan'dan alınan paralardan mühim miktar tahsisat verilip Müsavat grubunun mümessili gibi Varşova'da ikamet ettirilmekte iken bilahare bu vazifeden ayrılmış ve Türkiye'ye avdet ederek akrabalarının bulunduğu Amasya'da ikamet etmeye başlamıştı. Tiflis'te ve Varşova'da yaptığı bazı harekâtından dolayı kendisine şiddetle hücum yapılmıştı. Kazak'da ve Bakü'de birçok nüfuzu ve okumuş akrabaları bulduğundan onların tesiriyle vaktiyle dâhiliye nezaretine getirilmişti. Fikirce sosyalist olduğu için, kaçmamış olsa idi, kendisine Bolşevikler tarafından da iş verilebilirdi. Müsavat Fırkasında bulunan bir iki Sünni mezhep Azerilerden birisi idi.

ŞEFİ BEY: Rusya'da hukuk tahsili yapmış ateşli ve çalışkan bir zattı. Gence vilayetine tabi Ağtaş kasabasından olduğu halde Gence'de okumuş olduğundan Genceli gibi hareket edip o taassubu taşır veyahut işine öyle gelirdi. Fikirlerinde ve hareketinde pek ateşli olduğundan herkesi gücendirir ve herkesi kendisine düşman yapardı. *Şefi beyin* kardeşi Bolşeviklerin ticaret mümessili olarak İstanbul'a geldiği zaman ona bir miktar para getirmiş, *Şefi bey* de o parayı sermaye yaparak işletmiş ve bundan dolayı kendi hayatını temin ettikten başka *Halil Bey* gibi bir kısım arkadaşlarına da bazen yardımda bulunmuştur. Ne *Türk Ocağı* ne de *Lehistan* ve *Japonya*'dan alınan paralardan hisse almadığı halde para alanların işlerine karışır ve ihtilaflar çıkarırdı. *Şefi Bey*'de katiyen bir münevver tipi mevcut değildi. Esnaf gibi giyinir, onlarla oturur ve hareket ederdi. Eline para geçtiği zaman ilk evvel birkaç inek almış, onları besleyerek sütlerini satıyordu. Sonra iş

bulmuş, Şişli’de bir Ermeni’nin çiftliğini kiralamış, burada ineklerin miktarını artırdıktan başka tavuk ve sairleri besliyor, süt ve yumurta satıyordu. Nihayet bu işi de terk etmiş, Taksim’de bir şerbetçi ve muhallebici dükkânı açmıştı. Hâsılı tamamen bir iş adamı idi. Fazla taşkınlık yapmadığı takdirde Azeriler içinde en kuvvetli fırkacı ve komitacı olabilirdi. Ne yazık ki olamamış ve mütemadi faaliyetini beyhude yere daima israf edip tüketmiştir. *Şefi Bey’in* bilahare İstanbul’da Bolşevik ajamı olduğu, elindeki sermayeyi Bolşeviklerden aldığı da iddia edilmiş ve fakat bu cihet ispat edilememiştir.

APTÜLALİ: Şeki, Nadhalıdır. Rus inkılabından evvel Bakü’de maliye kontrol memuru iken kendisini her vakit himaye eden *Behbud Han Cevanşir*’in himmetiyle ve onun adamı olarak maliye nazırı olmuş ve fakat *Cevanşir*’in kabineden çekilmesi üzerine o da çıkarılmıştı. Bolşeviklerin Bakü’de idareyi ellerine almalarından birkaç gün evvel ticaret vekili yaptırıkları *Mehmed Hasan Hacinski*’nin adamı olarak bu defa da onun yanına sokulmuş ve ondan sonra da Bolşevik idaresinde çalışmakta iken, idaresini rahat bulamayarak veyahut onlardan hayır gelmeyeceğini anlayarak Kafkasya’da iken tanıdığı Türkiyeli zabıtların delaletiyle burada iş bulmak ümidiyle İstanbul’a gelmişti. Az zaman sonra Bolşeviklerin ticaret mümessili sıfatıyla İstanbul’a gelmiş olan *Cevanşir*’in yanında bu defa da Bolşeviklerin İstanbul’da ticaret memuru olmuş idi. *Behbud Han*’ın Ermeniler tarafından öldürülmesini müteakip *Abdülali Bey* bir müddet işsiz kalmış, *Türk Ocağı* tarafından verilen paralardan hisse alarak yaşamakta iken bir seneden beri Kibrit inhisarını alan Lehlilerin yanlarında ve daha sonra da müskirat fabrikasında ve belediyede iş bularak çalışmıştır. *Mustafa Kemal Paşa*’nın⁴⁸ yaveri bulunan *Kılıç Ali*⁴⁹ (eski ismi ile *Asaf Bey*) kendisini Kafkasya’dan tanıdığı için onun ve bilhassa *Nuri Paşa*’nın⁵⁰ delaletiyle daima iş ve sahabet bulup kendisine Samsun’da emvali metrukenen bir ev de verilmiş fakat o bunu da sekiz bin liraya satıp parasını harcamıştı. Bunlardan başka gerek Türk Ocağı ve gerekse Lehlilerin, Azerilere vermiş oldukları paralardan daima mühim hisseler de almıştır. Yaş tahdidi üzerine Müskirat fabrikasından tekaüt edildiği zaman mühim miktarda tazminat da almış olmasına rağmen iki yakasını bir araya getirememiş, son zamanlarda belediyede amelebaşılık gibi bir işle tavzif edilip buna da katlanmıştı. Kendisi müsrif olmadığı halde, ailesi müsrif bulunduğundan, zavallı adam bunlara daima para yetiştirmekle meşgul olmuştur. Dört çocuğunu hükümetin de yardımıyla iyi suretle okutup

⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk (1981-1938).

⁴⁹ Süleyman Asaf Emrullah (1888-1971).

⁵⁰ Nuri Killigil (1889-1949). 3. Kafkas İslam Ordusu komutanı.

yetiştirdiği halde kendisine bunlardan da hayır gelmemiş, birisi genç yaşında ölmüş, bir kızı bir Türk ile evlenmiş ise de diğerlerinin babalarına hayırları dokunmamıştır. *Aptülali Bey*, dindar görünür bir adamdı. En iyi ciheti hayırhah olup, herkesin işine koşmaktan çekinmez olmasıdır. Yalnız siması zayıf olup paraya da çok düşkün olduğundan hangi taraftan para verirse oraya gitmekte bir beis görmezdi. İstanbul'da Azeriler arasında Türkiye hükümetinden en çok iyilik ve yardım gören *Aptülali* olmuştur. Bundan daha ziyade Türkiye'de mazharı rağbet olmuş birisi vardı ki o da Şimali Dağıstanlı *Halilof'du*.

HALİLOF: Eski bir Rus zabiti olup inkılap sırasında Şimali Dağıstan'da hükümet reisi olmuş ve bu sıfatla bir aralık murahhas olarak İstanbul'a da gelmişti. Muhaceretten sonra Bursa'da ikamet etmiş ve kendisine hükümet tarafından bir ev ile bir de küçük bir çiftlik verilmişti. *Halilof'un* Müslümanlara ve Türkiye'ye ne hizmeti olduğunu bilmiyorum. Bunu işitmedim. Ancak Türkiye'deki Çerkeslerin ve bilhassa o sıralarda Bursa'da fırka kumandanı bulunan *Cemil Cahit Paşa'nın*⁵¹ tesiriyle mazhar-ı ihtiram olmuş olduğunu zannediyorum. *Halilof* için burada bazı Çerkesler tarafından bir takım efsaneler uydurulmuştu. Güya 1914 Büyük Harp'te maiyetinde bulunan Rus askerlerini silahlarıyla birlikte Türkiye'ye teslim etmiş ve daha neler yapmıştır. Hâlbuki bunlar uydurma sözlerdi. *Halilof*, Rus ordusunda bilfiil hizmet etmemiş ancak Rusların adamı olarak Kafkasya'da *naçalnik* mülki kaymakamlıkta bulunmuş ve Müslümanlara fena muamele etmekle şöhret bulmuştu. Türkiye'de iyi muamele görmesi münhasıran Çerkes olduğundan dolayı olmuştur.

HÜSREV BEY SULTANOF: Karabağ civarında yaşayan Kürt beylerindendi. Çarlık zamanında Azerbaycan'da ve bilhassa Karabağ civarında adeta derebeylik hayatı yaşayan bu Kürt beyleri, inkılap zamanında da bir müddet bu hayatı yaşamış ve nihayet Bolşevikler tarafından eski hayatlarına nihayet verilip, kendileri de hudut harici çıkmaya mecbur olmuşlardı. *Hüsrev Bey*, Azerbaycan hükümeti zamanında bir müddet ziraat nazırlığında bulunmuş ve daha sonra da Karabağ umum valisi olmuştu. Karabağ'ın İttihad Fırkasına mensup bulunduğu için Müsavat Fırkası ve hükümetine daima muhalefet gösteriyordu. Bolşevikler Bakü'ye girince onlara telgraf çekip beyanı hoş amedi etmiş ve emirlerine itaat edeceğini bildirmişti. Fakat Bolşevikler buna kıymet vermemiş kendisini Bakü'ye çağırarak hapishaneye tıkmışlardı. Bir müddet sonra hapishaneden kaçmış ve Türkiye'ye gelmişti. *Hüsrev bey*, çok müteşebbis ve cevval bir zat olup, iş bulmakta ve kombinezonlar yapmakta herkesten evvel davranırken,

⁵¹ Cemil Cahit Toydemir (1883-1956).

bir işi nihayetin erdiremez ve elinden kaçırırdı. Lehlilerle ilk evvel anlaşıp para alan o olduğu halde bunu elinden kaçırmış ve başkalarına kaptırmıştı. Pek terbiyesiz ve kaba bir adam olduğu için kendisini kimse sevmez ve kimse ile geçinemezdi. İstanbul'da bir Rus kadınla evlenmiş ve onunla Rus hayatı yaşamıştır. Doktorluk yapması için kendisine hükümetçe müsaade dahi edilmiş iken o bundan ziyade siyasetle iştiğal etmesini arzu edip ecnebinin kapılarını aşındırmakta idi. Bununla beraber herkes kendisinden çekinir ve kaçardı. Türkleri ve Türkiye'yi sevmez, fena ve muzır bir şahsiyetti. 1914 Umumi Harpte Türkiye hududundaki Türk ve Kürt köylerini Ruslar tahrip etmiş olduklarından bu zavallılara yardım etmek üzere Bakü'de Müslümanlar tarafından bir cemiyet teşkil edilmişti. Bu cemiyetin hududa göndermiş olduğu sıhhiye kolunun reisi *Hüsrev Bey*, kâtibi de *Pepinof Ahmed Bey*di. *Ahmed Bey*'den işitmedim. *Hüsrev Bey*, kendisi gibi bir Kürt uşağı varmış, köylülerden yardım istemek için gelenleri evvela uşağı Türk veya Kürt olduklarını tahkik eder ve *Hüsrev Beyin* de odasından uşağına Kürtçe olarak seslenip, gelen adamın ne milletten olduğunu parola tarzında sorması üzerine, eğer köylü Kürt ise hemen muavenete koşup, Türk ise savmak istemesi tekerrür edermiş. 1943 senesi İkincikanunu'nda İstanbul'da vefat etmiş ve cenazesi Alman Hükümeti tarafından defnettirilmiştir.

Onun *Lütuf Ali* namında bir biraderi vardı. Vaktiyle Bakü'de polis müdürü olmuş ve Bolşeviklerden sonra kardeşiyle beraber İstanbul'a gelmişti. Hayatını kazanmak için burada başvurmadığı kapı, yapmadığı iş kalmadı. Hatta bir aralık Bolşeviklerin İstanbul'da casusu olarak çalıştığı da iddia edilmişti. Zavallı nihayet bir iş yapamayacak hale gelince Darülacezeye konulmuştu. *Nuri Paşa* kendisine ayda yirmi lira kadar para da veriyordu. *Abdülali Beyin oğlu* da bu siyasi ve sergüzeştçi hayata atılmış, gazetesi olmuş, bir aralık *Haydar Bamatof*'un İstanbul'da mümessili bulunmuştu. Kızı da böyle idi. Muallim olmuş, resmi ve ekalliyet mekteplerinde hoca iken bunları terk ederek Genceli Alman komününden bir Almanla beraber ve güya onun nişanlısı olarak Berlin'e gitmiş, orada kalmıştır.

Kafkasya'da Nadha'nın en iyi bir ailesine mensup bulunan *Emir Hanof*'un sanki İstanbul'da yeni bir sergüzeşt hayatı yaratmak için Türkiye'ye gelmişlerdi.

*Abdülali Bey*e bilahare Türkiye hükümeti tekaüdiye gibi ayda elli lira kadar bir maaş bağlamış ve bu işi onun için *Nuri ve Mürsel Paşalar*⁵² temin etmişlerdi

⁵² Türk General Mürsel Bakü (1881-1945).

EMİR HAN: Şefi Bey gibi bir iş adamı da *Emir Han*'dı. Zaten o bu hayata Bolşevik İnkılabından evvel de başlamıştı. Çarlık devrinde Gence'de *kuvartalnik* polis komiser muavini iken bilmem ne yapmış ve Türkiye'ye kaçmıştı. Hayatını kazanmak için İstanbul'da Çenberlitaş'ta küçük bir dükkân açmıştı. 1914'te Şark vilayetlerine çeteler gönderilirken, o dahi çeteye yazılmış, oralara da gitmişti. Az zaman sonra orasını da terke mecbur olup yine eskisi gibi dükkânına dönmüş iken Rus İnkılabı başlamış ve ordu Kafkasya'ya gitmişti. *Emir Han* eski Azerbaycan hükümeti başvekili ve hariciye nazırı *Feth Ali Han*'ın biraderzadesidir. Muntazam bir tahsili olmadığı halde inkılaptan sonra Azerbaycan'da mühim mevkiler işgal etmişti. Bakü'de vali vekili, Kuba ve Kazak'da umumi vali olmuş, asmış kesmişti. *Kendisi anlatırdı:* Kuba'ya umumi vali olarak ilk gittiği zaman ahaliyi korkutmak için hemen hapisaneden iki (lalettayin) mahkûmu çıkartıp hükümet binası önünde astırmış ve bu suretle hükümet nüfuzunu halka göstermiştir. Rusya idaresinde Kuba, Kazak ve Karabağ birer kaza iken Azerbaycan zamanında buralara gönderilen kaymakamlara vali-i umumi unvanı verilmişti. Çünkü Rusların umum Kafkas vali-i umumileri olup da Azerbaycan'ın olmaz mıydı? *Azerbaycan hükümeti zamanında ilk defa Bakü'ye gittiğim zaman İstanbul'da tanıdığım Emir Han, Türk Erkan-ı Harp miralayı üniformasında otomobilinde gidermiş ve adeta tanyamamışım. O zaman Bakü valisi idi. Neden mesela müşir elbisesi giymeyip, miralay üniformasını tercih etmiş olduğunun sebebini sormadım.* Nokta-i zannımca son Rus imparatorunu taklit için olsa gerekti. O da daima miralay üniformasını taşımaz mıydı? Bununla beraber Emir Han birçok yüksek tahsil görmüş olanların hepsinden daha faal ve daha becerikli bir zattı. Bolşevik istilasından sonra tekrar İstanbul'a gelince işsiz kalmadı, yine hayatını kendi sayı ile temin etti. Mezbahada kesilen etleri şehre nakletmeyi bir iki Rus üzerlerine almış, bunun için de üç otobüs işletiyorlardı. Emir Han da onların yanına memur olarak girmişti. Bilahare İstanbul Kasaplar Şirketi bu işi Ruslardan alınca Emir Han bir müddet de bu şirketin yanında çalışmış ve nihayet çıkarılınca Gümrük Muhafaza Teşkilatı'na dâhil olarak Diyarbakır'a gitmiş orada çalışmıştır. Uzak olduğu için faaliyet sahasını görmedim. Fakat tam onun yapacağı bir işe girmişti. Hudutta kaçakçıları takip etmek işte tam onun sevdiği işler. İstanbul'da bulunduğu zamanlar memleketinin siyasetine karışiyorsa da her vakit *Mehmed Emin* tarafını iltizam edip katiyen Genceli taassubu gözetmezdi. Kendisi de sıcakkanlı ve sevimli bir adamdı.

HASAN KULU HAN: Nevi şahsına münhasır bir tip, kimseyi beğenmez ve sevmez. Eski Çar ordusunda yüzbaşı bulunup bu rütbede yirmi sene kadar kaldıktan sonra Azerbaycan Hükümeti devrinde birden bire miralay olan bu

zatin askerlikten bir şey anlamış olduğunu bilemem. Fakat İstanbul'da ve kendi muhitinde meşhur bir siyasi kesilmiştir. Türkiye Hükümeti böyle bir recüli dostu anlayıp da maaş tahsis etmediğinden dolayı bu memleketi katiyen sevmez ve onun bir an evvel mahv olmasını arzu edermiş. *Han* olduğu için herkesi kendinden dun görürdü. Eski Rusya'dan ayrılmış yerler ahalisinden olup, Lehistan'da oturan ordu mensuplarına bu hükümet eski maaşlarını vermekte olduğundan Hüseyin Kulu Han da bir müddet Lehistan'da oturup kendisine maaş bağlatmış ve ondan sonra devamlı mezuniyet alıp İstanbul'da ikamet etmekte ve muntazaman Lehistan'dan maaşını almakta idi. Azerbaycan babasının çiftliği imiş gibi birisine kızdığı zaman onu ileride Azerbaycan'a bırakmamakla korkutur ve '*bir kere gideyim de bütün şu adamları idam ettireceğim*' der ve bu sözlerine kendisi de inanmazdı. Hatta Türkiye zabitlerinden kimseyi Azerbaycan'a bırakmayacağını sık sık tekraralardı. Kendisine Türk denildiği zaman hiddetlenir, 'hayır ben Türk değil, İranlı'yım' derdi. *Hüseyin Kulu Han*'ın ailesi esasen Kafkas Azerbaycan'ından değildir. İran Azerbaycanı'ndan Hoylu ve galiba aslında Kürt'türler. Çarlık Rusya'sı bir aralık İran'ı muslihane istila etmek isterken yerli halktan kendisine para ile taraftarlar edinmiş ve bunları kullanarak İran'ı içinden yıkmaya uğraşmıştı. *Hüseyin Kulu Han*'ın babası da bir nevi İranlı olup İranlıların intikamından kurtulmak için Rusya'ya kaçarak Gence'de yerleşmiş ve Ruslar tarafından kendisine maaş tahsis edilip *han* unvanı verilmiş ve çocukları da Rus mekteplerinde okutulmuştu. Bu suretle *Feth Ali Han* evvela müddei umumi muavini ve bilahare avukat, *Hüseyin Kulu Han* da zabit olmuştur. Ruslara karşı minnettarlıklarından mı yoksa Türkiye'de memuriyet alabilmek için midir nedir. *Feth Ali Han*'ı bir zamanlar mutazarrır da etmişler. Herhalde her iki kardeşte de ne Türklük ne de Türk muhabbeti yoktu. Teşekkül etmiş olan Azerbaycan hükümeti ile Türkiye'nin arasını açan ve iki kardeş milletin aralarına nifak tohumu saçmak isteyen de ilk evvel *Feth Ali Han* olmuştur. Mahaza başvekâlette bulunduğu için Ermeniler-Türkiye'de *Said Halim Paşa* gibi-onu da öldürmüşlerdi. Hâlbuki o, Ermenileri Türklerden daha çok severdi. Nasıl ki bunu kardeşi de itiraf etmekte ve Ermenilerin onu öldürmüş olduğuna inanmamakta idi. Türklere karşı olan husumetinden dolayı *Hüseyin Kulu Han* diğer Azeri mültecileri gibi Türkiye tabiiyetine geçmemiş, İran tabiiyetine girmiştir. İstanbul'da Türklerin içinde bir yılan ve cıiban gibi yaşamıştır.

ADİL HAN:⁵³ Gencilidir. Evvela hariciye vekili muavini ve sonra Tahran sefiri olmuştur. Senelerden beri İstanbul'da sessiz sedasız yaşamaktadır. Ne tahsil yaptığını ve mesleğinin ne olduğunu bilmiyorum.

⁵³ Adil Han Ziyathanlı.

Esasen zavallı adam her türlü kabiliyetten mahrumdur. Azerilerin *eski eşkek arpasını bulamaz* darbimeseli tamamen hakkında söylenebilecek bir sözdür. Fakat Genceli ve *han* olduğu için tabii dikkatle boş bırakılmamış, Tahran'a sefir gönderilmiş ve orada İranlıları kendisine epey güldürmüştü.

RESULZÂDE MEHMED EMİN: Bakülüdür. Babası *ahund* olduğu için ilk evvel biraz medrese tahsili yapıp, aynı zamanda orta dereceli bir Rus sanayi mektebinde de okuduğu için Rusça öğrenmiş ve genç yaşında gazeteciliğe başlamıştır. Bakü'de Rus sosyalistlerinin Türk amele için tesis etmiş oldukları Himmet Fırkasında çalışıp orada amele ve sosyalist hayatına da ünsiyet peyda etmişti. İptida 1906'da İran'a gidip orada bir iki sene kadar gazetecilikte çalışmış, asri gazeteciliği İran'a sokmuş, sonra 1911'de İstanbul'a gelerek burada *Türk Yurdu Mecmuası*'nda makaleler yazdığı gibi Türkiye'de kalmak istemişti. Fakat İstanbul'da iş bulamayarak yine Kafkasya'ya avdet edip Bakü'de münhasıran ve senelerce gazetecilikle meşgul olmuştur. *Mehmed Emin* bilahare riyasetinde bulunduğu Müsavat Fırkasını da Bakü'de kendisi teşkil etmiştir. Yüksek tahsil görmemiş olmasına rağmen *Mehmed Emin* son zamanlar hükümet başında bulunan Azerbaycanlıların en mükemmel ve en değerlisi idi. Fikrinde sebatkâr olup sık sık rey değiştirmez, seciyesi metin ve ahlakı mazbut bir insandı. *Mehmed Emin* birçok cihetlerden Türkiye'nin *Talat Paşasına* benzetmek mümkündür. O da diğeri gibi komitacı ruhlu ve sevimli idi. Zaten simalarında da birçok benzer cihetler vardı. *Talat Paşada* hitabet kuvveti olmadığı halde *Mehmed Emin* güzel söz de söylerdi. Buna mukabil *Talat Paşa*'nın nüfuz, nazar ve muhitinde olanların hepsine kendisini sevdirmek ciheti *Mehmed Emin*'de azdı. *Mehmed Emin*'in en büyük talihsizliği kendi kafasına uygun insan bulamayıp, kültür ve mefkûreleri kendine mugayir insanlarla teşriki mesai etmeye mecbur oluşudur. Filhakika Rus mekteplerinde okuyup yarı Ruslaşmış adamlarla *Mehmed Emin*'in bir fırkada çalışması kadar zor bir iş olamazdı. Müsavat Fırkasında *Mehmed Emin*'e nispeten en olgun insan *Nasib Beydi*. Zaten Azerbaycan fikrini yaratan, kendilerinde bir millet mefhumu bulunan yalnız bu iki adamdı. Ve maalesef bu gibileri az olduğu için Gence'nin yarı Ruslaşmış ve çapulcu insanları Müsavat Fırkasını ihata etmiş ve yarı Rus bir devlet kurulmasına sebep olmuşlardı. Herhalde Azerbaycan Hükümetinde resmi lisanın Rusça olarak kabul edilmesi Genceli başvekil *Feth Ali Han*'ın eseridir. Ona kalsa idi, bütün Azerbaycan'ı güzel Rus kadınlarıyla bunların fercalarına hediye ederdi. *Feth Ali Han*'ın Bakü'de hükümet hesabına tefriş edilmiş iki apartmanda dairesi ve iki Rus metresi vardı. Her gece bir metresiyle yaşadığından kadın düşkünlüğünden dolayı Bakü'de Ruslar kendisine *Hoyski* değil *Huyeski* derler ve bununla hanın bütün tahsilinin metresinde olduğunu söylemek isterlerdi.

İşte bu kadar muhalif ruhlu insanların içinde *Mehmed Emin* de etrafına bir takım gençleri toplayıp onlardan aldığı kuvvetle firkada muvaffak olmağa ve firkasını yaşatmaya çalışıyordu. Onun Bakü'de, İstanbul'da, Paris'te ve Varşova'da yaptığı usul bu idi. Bu gençler olmasa idi *Mehmed Emin* ekalliyette kalır ve sözünü kimseye dinletemezdi. Zaten *Feth Ali Han*'ı başvekil yaptıktan sonra firkanın hakiki kıymeti de kalmamış ve bütün iktidar Han'a intikal etmiş olduğundan *Mehmed Emin* ve arkadaşlarının yaptıkları işler yalnız zahirde firkayı kurtarmak içindi. *Feth Ali Han* firkaya da intisap etmeye de tenezzül etmemiş iken zavallı *Mehmed Emin* 'firka lideriyim' diyerek ögünüyor ve ona mütemadiyen boyun eğiyordu. Vakıan *Feth Ali Han*'ı ilk başvekil yapan Müsavat Fırkası değil Türk ordusu kumandanı *Nuri Paşa* olmuştu. Fakat bundan sonra onu firka müdafaa etmiş ve onun başvekil olmuştu. Buna rağmen bu İranlı Han, Türklere sadakat göstermiş ne de Müsavat Fırkasını tanımıştır. Mondros Mütarekenamesine binaen Türk ordusu Kafkasya'dan geri çağrılınca *Feth Ali Han*, *Nuri Paşa*'yı tevkif etmeye yeltenmiş ve fakat halkın galeyanından korkarak içlerinde *Ağayef Ahmed Bey* de olduğu halde birtakım gazetecileri Rus hükümeti mahkemeye vermişti. O zaman bir avuç olan Rusların sevdiği adam bulunan *Feth Ali Han*'a müracaat edilip, kendilerinin mahkemelere müdahaleleri rica edilmiş, Han ve onlara aynen şu cevabı vermişti: '*ben Türk ve Müslüman bilmem, para isterim. O da beş yüz ruble, isterim. Eğer paranız yoksa beni rahatsız etmeyiniz. Rica ederim dışarı çıkınız*' demişti. İşte şimdi Müsavat Fırkası lideri *Mehmed Emin* bu adamı müdafaa edip duruyordu. *Mehmed Emin*'in başlıca adamları şunlardı: Amcazadesi *Mehmed Ali*, *Kitapçı Abbas Kulu*,⁵⁴ *İskender*, *Mirza Bala*,⁵⁵ *Ali Azertekin*, *Ali Gültekin*, *Ali Ara* ve daha bunlar gibi genç mektepliler. Bakü'de bunlardan başka halk ve amele arasında da adamları vardı. Bunları o firkaya sokmuş, yanında bulundurur ve kendisine karşı gelecek zorbalara bunlarla mukabele ederdi. Zaten her firka liderinin yaptıkları usul de bu değil midir? Memleket haricinde bulunduğu zaman *Mirza Bala* ile *Ali Beyin* gazetecilikte, *Mehmed Ali* ile *Kâzım Zar* ve *Abbas Kulu* da firkacılıkta onun sağ elleri bulunuyordu. *Zeynelzade Kerim* de İstanbul'da iken Müsavat Fırkasına girmiş, *Mehmed Emin*'in faal bir adamı olmuştu. *Mehmed Emin*'de firka gayreti o kadar çoktu ki o Azerbaycan'da yapılmış ve yapılmakta olan her iyi işi firkasına mal emek için uğraşır ve bilakis kendi firkasının yaptığı bütün fenalıkları başkalarına yükletirdi. Muhaceret hayatında da böyle idi. Bolşeviklerin tazyiki altında vukua gelmiş bütün kıyam ve hareketleri kendi firkasının yaptığını ilan ederken firkasına mensup insanların gericiliklerinden hiç bahsetmezdi.

⁵⁴ Abbaskulu Kazımzâde.

⁵⁵ Mirza Bala Mehmetzâde (1898-1959), Azerbaycanlı Türk gazeteci, siyasetçi.

Gazetecilikteki maharetinden dolayı kendisinin bir usulü daha vardı. Bir şeyden bahsederken geçmiş zamanlarda buna dair güya yazmış olduğu yazıları zikrederdi. Hâlbuki geçmişte böyle bir yazı yazıp yazmadığını kendisi gibi kimsenin bildiği yoktu. Kimse de bunu okuyup bulacak vaziyette bulunmazdı. Bu suretle *Mehmed Emin* memleket için genç bir takım gazeteci ve fırkacılar da yetiştirmek istiyordu. Bunların en iyileri *Mehmed Ali ile Kerim ve Mirza Bala* olup içlerinde en kıymetsizi de *Abbas Kulu* idi. *Abbas Kulu*'nun vazifesi yalnız alkışçılıktan ibaretti. *Mehmed Emin* söz söylemeye başlayınca dahi cümlesi girer. *Abbas Kulu* kalkıp elleriyle onu alkışlar, yanında bulunanları da buna iştirak ettirirdi. Bir aralık *Mehmed Sart* namında *Mehmed Emin*'in başka bir adamı vardı. Fakat o İstanbul'da *Emin bey*'den ayrılmış onun muhalifleri arasına girdikten sonra söylendiğine göre Türkiye hükümetinin hafî memuru ve aynı zamanda İngilizlerin ajanlığını yapmak için İran'a gönderilmiş ve İngilizlerle Türklere aynı zamanda birbirlerinden habersiz olarak hizmet etmek istemişti. Bugün halâ İran'da bulunuyor ve işitildiğine göre her iki efendiye de güya hizmet etmekte devam ediyormuş.

Mehmed Emin'in İstanbul'a gelmesine müsaade edilemediğinden itibaren bir iki sene Paris ve Berlin'de yaşayıp, ondan sonra on sene kadar Varşova'da kalmış ve 1939'da Varşova'nın Almanlar tarafından işgalini müteakip Romanya'ya kaçarak iki seneden fazla da orada kalabilmiş ve kendisine İstanbul'a gitmek için bir türlü müsaade verilmemişti. Mamafih Romanya'da iken Türkiye Hükümetinin kendisine bir miktar para tahsis ettiği ve bu para ile ancak orada yaşayabilmekte olduğu söylenmektedir. *Mehmed Emin*'in birçok kusurlarına rağmen en büyük hizmeti vatanperverliği ve bilhassa neşriyatçı olmasıdır. Cebinde beş para bile bulunmadığı zamanlarda o, Azerbaycan için neşriyatta bulunmaktan fariğ olmamış ve hayatta gayesi de hep bu olmuştur. Diğer Azerbaycan ricali gibi onun gözü de hep iktidar mevkilerinde ve para kazanmakta değildi. O, ne bir memuriyet kabul etmiş ve ne de bunu gaye edinmişti. O münhasıran Azerbaycan'ı müdafaa etmiş ve onu âleme tanıtmak için uğraşmıştır. İşte yalnız bu cihet bile onu Azerbaycan ricalinin fevkine çıkarmak için kâfidir sanıyorum. Onun iyi bir gazeteci ve propagandacı oluşu da ayrıca bir meziyeti idi.

Son zamanlarda şu ciheti de kaydetmelidir ki Azerbaycan'da en hakiki ve samimi Türkçü *Mehmed Emin*'di. Vakıan ki onun Türkçülüğü Safevileri, Karakoyunlu ve İlhanîlerin Türkçülüğü olup Osmanlı Türkçülüğü değildi. Fakat her ne de olsa Türkçü, idealist bir adamdı. Hâlbuki diğer Azeri ricali içinde Türk ve Türklükten anlayan onun gibi bir kimse yoktu. Vaktiyle İstanbul'dan Azerbaycan'a Türkçe kitaplarla Türk muallimleri götürmek

teşebbüsü de onun olmuş ve bunun yapılmasını hükümetten isteyen o olmuştu. *O vakit bu işi ben üzerime almış elli kadar muallim ile yüz sandık kadar kitap göndermiştim. Maalesef ben İstanbul'dan avdet edinceye kadar Maarif Nazırlığına İttihat Fırkasının adamı Hamid Şah Nahcivanski gelmiş, o da bunlardan istifade edememişti. Hamid Bey bana Türk muallimlerinin istihdamını Gencililerin istemediklerini söylemiş ve hatta Gence'ye kadar göndermiş olduğu muallimleri oradan geriye gönderdiklerini bildirmişti. Bu sözün ne kadar doğru olduğunu bilemiyorum.*

MİR YAKUP: Vaktiyle Paris'e gönderilmiş heyeti murahhasa müşavirlerinden olup, Paris'in 1940'ta Almanlar tarafından zaptından sonra İstanbul'a gelmiş olan *Mir Mehdiyef Mir Yakup*, İstanbul'da Azerbaycan'ın en faal bir adamı olmuştur. *Mehmed Emin*'in burada olmaması başkalarının fena hareketlerinden dolayı *Mir Yakup*, meydanı boş bularak külâh kapmaya çalışıyor ve İstanbul'daki mülteci Azerileri toplayarak, onların mümessili gibi oraya buraya başvurup, yeni bir Azerbaycan hükümeti kurmaya uğraşıyordu. İsminden *seyyid* yani Arap, simasından da İranlı Farsa benzeyen *Mir Yakup*, kim bilir Bakü'ye ne zaman gelmiştir. Bu aileden Bakü'de birkaç mersiyehan da vardı. Bununla beraber Paris'e gönderilen murahhas ve müşavirler içinde *Mir Yakup* en iyisi olmuş, orada Fransızca da öğrenerek Azerbaycan için Türkçe ve Fransızca bir iki risale ve kitap yazıp tab ettirmişti. Yeni Azerbaycan hükümetinde bir usul vardı. Vekil intihap edilirken olduğu gibi murahhas ve müşavirler intihabında da her fırkadan bir veya iki adam alırdı. İşte bu suretle vaktiyle Paris'e gönderilen heyete İttihat Fırkasının reisi Türkiye'de meşhur *Kara Bey* de, *Mir Yakup*'u müşavir olarak vermişti. Vakıan Azerbaycan'ın sükûtu ve *Kara Bey*'in ortadan kalkmasından sonra *Mir Yakup*, İttihatçı olmaktan çıkmış, Müsavat Fırkasına girmişti. Fakat şimdi de Müsavatçı olmayıp müstakil olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber yine tekrar ediyorum *Mir Yakup*, Paris'e gönderilmiş heyetin içinde nispeten en iyisi bulunuyordu. Bu heyetin reisi *Ali Merdan Bey*'den vaktiyle ne çok işler buyurarak, ne zan ediyordu ki Azerbaycan'ın en değerli ve en namuslu adamı odur. Hâlbuki ne kadar fena çıktı. Azerbaycan'ın devlete ait arazisini bile satıp yedikten ve yedirdikten başka Ermenilerle yaptığı bir muahede ile Türkiye'ye ait Kars, Ardahan ve hatta Erzurum havalisinin Ermenilere ait olduğunu sanmakla büyük bir hata işlemiş Türkiye nazarında Azerbaycan'ı daima müttehim bir mevkide bırakmıştır. Şu menhus muahedenamede *Kara Bey*'in adamı olan *Mir Yakup*'un da maalesef imzası vardır. *Mir Yakup*, Azerbaycan için yazdığı yazılarında daima Türkiye'yi tenkit edip Azerbaycan'ı haklı çıkarmaya uğraşmıştır. Hâlbuki hakikatte Türkiye'nin kusurları Azerbaycan'ınkilerden çok daha az olmuştur.

*CAFEROĞLU AHMED BEY:*⁵⁶ Azerbaycan ve Azerilerden söz ederken *Caferoğlu Ahmet Bey*'i de unutmamalıdır. *Ahmet Bey* tahsili itibarıyla Türkiye'de çalışabilecek bir vaziyette idi. Rusya'da idadi tahsili yaptıktan sonra Bolşevik İnkılabından sonra Türkiye'ye gelmiş, İstanbul Darülfünununda okumuş, *Köprülü Fuad Beyin*⁵⁷ asistanı olmuş, Rusçadan tercüme yapmış bir gençti. Fakat işte bütün bunlara rağmen kendisinden mühim bir hizmet husule gelmemiştir. Onda eksik mühim bir ciheti, muvazenesizliği idi. O bir gün *Mehmed Emin* taraftarı, başka gün *Halil Bey'in* partisinden olup bazen de müstakil bir reis gibi evine şunu bunu toplayıp içtimalar akdederek, Azeriler arasında dedikodu başlamasına sebep olduğu gibi Darülfünun gençlerini Azerbaycan'a ısındırmak isterken gaf yapıp aksi neticeler alır. Bazen lüzumlu lüzumsuz nutuk söylemek hevesine düşüp herkesi kendisine güldürürdü. Dil Kurultayı'nda Ruslara dair konferans vermek isterken sözünün tonu ve vaziyeti *Mustafa Kemal Paşa'nın* hoşuna gitmez. İşinden çıkarılır ve sonra bin iltimas ve ricalarla ve bilhassa *Afet Hanım'ın*⁵⁸ delaletiyle tekrar işe alınır bir adam. Mamafih onun İstanbul'da ve Darülfünununda bulunması Azerbaycan için bir varlık olmuş iyi ve fena bu ismi tekrarlatmıştır. En büyük kusurlarından biri de Azerbaycanlı olmaktan ziyade Genceli olmaya uğraşmış olmasıdır. Çünkü onca Azerbaycan Gence'den ibaretti.

Atatürk'ün topladığı Dil Kurultayında, *Caferoğlu Ahmed* de bir şey okumak istemiş ve fakat okuduğu şeyin mevzuu dil işlerine dair olmayıp Rusların kıyafet ve adetlerine dair olduğunu görünce *Atatürk* kızmış ve meclisi terk etmişti. Bu suretle orada bulunan Rus murahhasları üzerine de bir tesir icra edip güya Ruslar aleyhinde söz söylemek isteyen bir Azerbaycanlıyı taretmiş olduğundan dolayı onları minnettar etmiş oluyordu. Yoksa o içtimada *Caferoğlu*'na Rusların aleyhinde bir söz söylemesi ne de onları rencide edecek bir harekette bulunmamıştı. Yalnız onun her vakit olduğu gibi aceleci ve tuhaf vaziyeti ile tavır ve sözleri *Atatürk*'ün kızmasına sebep oldu. *Caferoğlu* bilahare bundan istifade ederek *Atatürk*'e karşı Azerbaycan'ı müdafaa ettiğini söylüyor ve hakikati tahrif etmiş oluyordu. *Caferoğlu* bir vakitler hususi Türkçe dersi vermek bahanesiyle İstanbul'daki Rus konsoloshanesine devam ediyor ve bunlardan para alıyordu. Bilahare onu bu işten *Mehmed Emin* –tehdit ederek alıkoymuştu. *Atatürk* kendisini kovduğu zaman İstanbul'daki Rus konsolosundan bunun için tavassut etmelerini de rica etmiş ve fakat bu rica *Atatürk*'ü kızdırmıştı.

⁵⁶ Ahmet Caferoğlu (1899-1975).

⁵⁷ Mehmed Fuat Köprülü (1890-1966).

⁵⁸ Ayşe Afet İnan (1908-1985).

Bu saydıklarımın dışında İstanbul'da daha birkaç Azeri mültecileri vardı. Fakat bunlar siyasetle meşgul olmayıp Türkiye'de hükümetin kendilerine vermiş olduğu işlerde çalışarak hayatlarını kazanıyor ve partizanlık yapmadıkları için isimleri de zikredilmemektedir. Şimdiye kadar saydığım Azerbaycanlılardan *Mustafa ve Şefi beylerden* maada hepsi de Şii mezhep olup yalnız bu iki zat Sünni'dirler. Vakıan artık Azerbaycan'da Sünni ve Şii farkları kalmamıştır. Fakat bazı zamanlar bu hissiyat kendisini göstermiş ve araya bir dert ve hatta bazen cedavete de bırakmıştır. Türkiye'nin küçük biraderi Azerbaycan'a vaktiyle fazla alaka göstermemesinin sebebi olarak, *Türkiye'de idare başında bulunanların ekseriyetle gayri Türk anasından olmaları nasıl tesir icra etmiş ise*, eski Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye karşı fazla muhabbet ibraz etmemesinin başlıca sebebi de bunların ekseriyetle Şii olmalarındandı. Yoksa bu iki kardeş millet birbirlerine Prusya ile Bavyera'dan daha yakın olduklarından, şimdiye kadar yekdiğerlerine daha ziyade sokulmuş oluyorlardı. Bu münasebetle şimdi de şöyle bir şey ki Rusların delaletiyle ilk evvel Azerbaycan'da olup, bilahare Türkiye'de yapılmış olan iki ayrı ayrı alfabeler behemehâl birleştirilmelidir. Yoksa elli sene geçmez bu iki millet Sırplarla Hırvatlardan ziyade birbirlerinden ayrılır ve yekdiğerini tanımazlar ve bu da büyük milli bir felaket olur...

Şimdi biraz da Azerbaycan'daki yerliler arasındaki farklardan ve bunların yekdiğerleriyle olan münasebat ve ziddiyetlerden bahsedelim.

Bugünkü Kafkas Azerbaycan'ı vaktiyle Çar idaresinde iken vilayetle bir sancaktan ibaretti. Bakü ve Gence vilayetleriyle Zakatala sancağı. Rus idaresinden evvel buralarda Bakü, Şirvan, Kuba, Gence, Karabağ, Erivan, Nahcivan hanlıkları mevcut olup isimlerinde en büyük ve şerefli tarihe malik bulunan da Şirvan ve sonra Gence hanlıkları olmuştur. Şirvanşahların ayrıca ve büyük tarihleri mevcuttur. Ruslar bu yerlere gelmeden evvel bu yerlerin ahali ekseriyetle Türk ve Müslüman olup az miktarda Ermeni vardı. Ermeniler bilhassa cenupta Erivan ve Nahcivan hanlıklarıyla, Karabağ, Gence ve Şirvan'da bulunuyorlardı. Fakat Rusların istilasından sonra yavaş yavaş Rus ahali iskân edilip, bir aralık Almanlar da Gence civarında bir koloni tesis etmeleri için müsaade edilmiş ve Türkiye'deki Ermeni vukuatlarından sonra Anadolu'dan birçok Ermeniler de gelmiştir. Ermeniler hâlihazırda ekseriyetle Bakü ve Gence şehirlerinde toplanmış olup Rusların getirmiş oldukları Malakan her tarafta köyler tesis etmiş Alman kolonisi *yelendorof* da Gence şehrinde yanı başında kurulmuştur. Bolşeviklerden sonra Mugan ovasına külliyyetli Rus muhacirleri de yerleştirilmiştir. Kafkasya eskiden beri muhaceret-i akvamın geçit yeri olduğundan her millet geçerken bu yerlerde ufak tefek serpintiler bırakmış ve bundan dolayı bugün

mesela yalnız Şamahı şehri civarında eski kavimlerinin isimlerini taşıyan yirmiden fazla başka başka lisanlar konuşan köyler kalmıştır. Bununla beraber bütün bu halk Selçukîlerin istilasından sonra tamamen Türkleşmiş ve büyük Oğuz akınları karşısında eski bütün milli varlıklarını kaybetmişlerdir. Kafkasya'nın İran tarihinde de mühim mevki vardır. İran'ın en büyük eski şairi Nizamî ile Hakanî, Kafkasyalıdırlar. Mamafih bugünkü Azerbaycan Türk halkı Türkleşmiş İranlılar değildirler. Selçukî Türkleri bu yerlerdeki İranlıların ekseriyetini hicrete mecbur etmiş ve yerlerine kendileri yerleşmişlerdir. *Resulzâde Mehmed Emin Bey* 'Asrımızın Siyavuşu' ünvanlı eserinde gösterdiği gibi Azerbaycanlılara Türk ve Farsların melezi denemez. Bunlar hakiki Oğuz Türkleridir ki Azerbaycan'da dikkatli bir seyahat bunu anlamakta müşkülât bırakmaz. Eski İranlıların bu yerleri terk edip yerlerini Türklere bırakmış olduklarını meşhur Şirvanlı şair *Hafız* ne kadar acı bir surette terennüm eder. (*Ey saba ger bigzeri ber sahil-i Rod-ı Eres, Buse zen ber hak-i an vadi vü muşkin kun nefes*)⁵⁹ diye başlayan manzumesinde Farslar namına derin bir tahassür ve ayrılık şikâyetleri görülmektedir. Selçukîlerin Kafkasya'ya olan istilaları herhalde Anadolu'ya karşı olandan şiddetli ve sürekli olmuştur ki Anadolu'da bu güne kadar müstakil ve büyük Türk devletleri bulunmasına rağmen Türkleşmemiş, Rum, Ermeni, Kürt gibi anasır kaldığı halde Şarkî ve Cenubî Kafkasya'da bir asır evvel Rusların geldiği zaman Türkçe konuşmayan ve Türkleşmemiş insan yoktu. Hatta az miktarda ve ekseriyetle dağ başlarında kalmış olan Ermeniler bile Türkçe konuşuyorlardı. Selçukî ve Moğolların istilalarında Ermeniler Kafkasya'da dağ başlarında ve ekseriya çıkılması müşkül yerlerde köyler teşkil edip kalmışlar ve ancak Rus istilasından sonra şehirlere inmeye başlamışlardı.

Azerbaycan Türkleri, ırk, din ve lisan itibarıyla birbirlerinin benzeri iseler de, uzun zaman ayrı ayrı hanlıklarla yaşamış oldukları için seciye, şive ve hatta bazen kıyafet itibarıyla birbirlerinin aynı değildirler. Şirvanlılarla Bakülülerin, Bakülülerle Gence veya Karabağlıların karakterleri, şive ve kıyafetleri biraz başkacadır. *Biz Azeriler aramızda* bir kimsenin yalnız konuşmasından değil, hatta harekâtından bile onun nereli olduğunu anlarız. Şirvan eskiden beri şair ve arifler yetiştirmekle meşhurdur. Şirvanlılar az söyler fikirlerini ekseriya göz ve yüzlerinin işaretleriyle ifade ederler. Müstehzi ve filosof meşrep insanlardır. Yalnız birbirlerini sevmez ve kendilerinden yetişmiş olan insanları çekemezler. Eski Şirvanlı bir şair olan *Nabi* bunu şöyle ifade etmiştir: (*Her yerin ehli sever o âlem ve şairlerin, ehli Şirvan nabeya azer ehl-i fazlın istemez*). Mamafih Şirvanlılar ekseriyetle

⁵⁹ 'Ey sabah rüzgârı, Aras ırmağı kıyısına uğrarsan o vadinin toprağını öp, nefesini misk haline getir'. **Şirazi, Hafız Divanı**, (Çev.)Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı yayımları, İstanbul, 1992, s.272-273.

nazik ve başkalarına karşı çok mültefittirler. Hâlbuki Bakülüler, kaba insanlar olup, son zamanlarda petrol sayesinde zengin olduktan sonra ancak bu kabalıkları kısmen zail olmuştur. Karabağlılarda kıskançlık, fitnecilik ve gammazlık çok olduğu söylenir. Orada bir yerde toplanmış olan zevattan birisi ayağa kalkıp gitmek isterse mütebakisi onu arkasından çekiştirirlermiş ve Şirvanlılar arasında (*Karabağlıların çok olduğu yerde oturma*) diye bir darbimesel vardır. Karabağlılarda olduğu söylenen bu tabiatların Şekililerde de olduğu iddia edilmektedir. Ne dereceye kadar doğru olduğunu bilemem. Kafkasya'da şimale doğru çıktıkça ahali daha saf ve bön olur, cenuba doğru indikçe daha kurnaz insanlar görülür. İstanbul'da senelerden beri müritlik ve şeyhlik ile geçinen *Seyyid Tahir*⁶⁰ isminde bir Dağıstanlı vardır. Şamahılı meşhur *Hacı Mecit Efendinin* oğlu *Habib Efendi* ona burada latife ederken, (*buralarda ne duruyorsun, haydi beraber Şamahı'ya gidelim, orada ben şeyh sen de müridim olursun, para toplarız. İşimiz bittikten sonra Kuba'ya gideriz. Orada ben peygamber sen sahabe olursun. Daha yukarı Lezgilerin arasına gidince ben orada Allah olurum sen de peygamber olursun ve burada on senede toplayabildiğimiz parayı orada bir iki ay zarfında toplarız*) derdi ki bu sözde Azerilerdeki yerlerdeki insanların vaziyetlerini gösterdiğinden dolayı bir az da hakikat vardır. Sonra Kafkasya'da her yerin kendisine mahsus bir sanat ve maişet tarzı vardır. Mesela bütün Kafkasya dahi kısmen İran'a sazende ve mersiyehan Karabağ'dan gittiği gibi, Kafkasya'daki Rus polis memurlarının çoğu da Karabağ beylerinden olurdu. Başka yerlerin beyleri çok zaman Rus mekteplerine gitmekten tevakkî etmiş iken Bakü eskiden beri ateşgede olup ateşperestlerin merkezi olduğu için buraya vaktiyle birçok İran ve Hint ateşperestleri gelip yerleşmişlerdir. İşte bundan dolayı bugün halâ Bakü'de Farsî ve Hindî simalara tesadüf edilir.

Karabağ beyleri hemen Ruslara hulul etmiş ve bundan dolayı Ruslar onları daima polis işlerinde istihdam etmişlerdir. Bakü'de, Şirvan'da ve sair yerlerdeki polis komiser ve muavinleri ekseriyetle Karabağ beyleri olup bunlar kendi dindaşlarına Ruslardan çok daha fena muamele ederlerdi. Azerbaycan köylerinde Çerkezler de olduğu gibi hayvan hırsızlığı çok olur ve hırsızların yatak yerleri de Karabağ'dı. Karabağ civarında yaşayan Kürt aşiretleri bunları hemen İran'a geçirip izlerini kaybederlerdi. Bu aşiret reisleri nüfuzlu ve katil kimseler olduğu gibi polis de her yerde Karabağlılardan olduğu için bunları bulmak pek müşkül olurdu. Karabağ'ın bir hususiyeti de Rus mekteplerinde okumuş olanların çokluğunda idi. Elli atmış seneden beri Karabağ'da Rusların idadi derecesinde mektepleri bulunduğundan bu mektepte okuyup bilahare Darülfünunlara gitmiş

⁶⁰ Seyyid Tahir Hoca (öl. 1957).

Karabağlılar çoğalmış ve bundan dolayı başka şehirlerde Müslümanlardan doktor, mühendis ve saire pek az iken Karabağ'da çoktu ve kendi ufak şehirlerinde iş bulamadıklarından dolayı bunların hemen hepsi de Bakü'ye toplanmışlardı. Hatta bir aralık Bakülüler bunlardan bıkmış, bunlara karşı boykot yapmış ve Bakü'den çıkıp gitmelerini istemişlerdi. *Karabağlı Ahmet Bey Ağayef* ile *Karabey*'i⁶¹ İstanbul'da ve Türkiye'de tanımayan kalmamıştır. Karabağ'dan sonra Rusça okumuşları en çok olan bir yer de Kazak kasabasıydı. Bu kasabanın Tiflis'e yakın olması ve burasının da bir vakitler umum Kafkasya'nın merkezi bulunması buna sebep olmuştu. Mesela son zamanlarda umum Kafkas Sünni mezhep Müslümanların müftüsü bulunmuş olan *Kazaklı Abilof Hasanof* akrabalarını parasız olarak Rus mekteplerinde okuttuktan sonra, bunların hepsini de memuriyetlere yerleştirdi. Kafkasya umum müftüsünü Ruslar intihap ettiği için kendi işlerine gelen adamı intihap ederlerdi ve onlar da Müslümanlardan ziyade Rusların inasına hizmet ettiklerinden dolayı böyle ufak tefek arzularını da iŷar ettirirlerdi. 1914 Umumi harbinde İstanbul'un neŷretmiş olduğu cihat fetvasına karşı Ruslar, *Abilof* dan bu fetvanın ŷer'e muhalif olduğuna dair bir fetva istemişlerdi. Hâlbuki diğer mühim âlimler Rusların istediği fetvayı vermekten istinkâf etmişlerdi. *Abilof*, müftü olmasına rağmen iyi bir âlim değildi. O, Rusça bilir ve Gori'deki ilk muallim mektebinde din dersleri muallimliğinden bu mertebeye çıkmıştı.

Azerbaycan'ın en mühim şehirlerinden biri olan Gence'nin insanları cesur ve müteŷebbis insanlardır. *Cevad Han*'ın memleketi olan bu şehirde serpelik de mümkün değildir. Fakat maalesef Azerbaycan'ın son inkılap tarihinde bu ŷehrin ismi lekelenmiştir. Gencililer, Azerbaycan Cumhuriyetini kendilerinin tesis etmiş olduklarını iddia edip bundan dolayı başka yerlilere tahakküm rağbetine düşmüşlerdi. Hâlbuki hakikat böyle değildir. *Azerbaycan'ı tesis eden kuvvet, Türk ordusu ile o zamanki Türkiye hükümeti olmuştur.* Gencililerin rolleri ŷudur: Rusya'da inkılap olup da Rus ordusu bütün cephelerde memleketlerine doğru firar ederken Türkiye hududundaki askerler de Lenin'in dağıtmakta olduğu arazi ve emvali bir an evvel almak üzere Rusya'ya doğru yol almış iken Gencililer, demiryolu sítasyonunu (istasyon) tutup, Rus askerlerinin silahlarını istemiş ve Ruslar da bir an evvel memleketlerine dönmek için mücadeleden içtinap ederek bir kısım silahlarını bunlara terk etmişlerdi. İŷte böylece birkaç bin silah ele geçiren Gencililer bunlarla, ŷamahı'yı Ermenilerden kurtarmak için oraya gitmiş ve fakat maalesef Ermenilerle mücadele edeceklerine ŷamahı ve mülhakatını yağma edip avdet etmişlerdi. Bilahare Türk ordusu Bakü üzerine yürürken iki yüz kadar Genceli de gönüllü olarak bu orduya

⁶¹ Gazeteci Karabey Karabeyof.

girmişlerdir ki Gencelilerin Azerbaycan'a bir müddet hizmetleri bundan ibarettir ve bu hizmetlerine mukabil bilahare iki sene kadar bir müddet Azerbaycan'ı yalnız başlarına idare etmeye kalkışıp halkı bizar etmişlerdir. Gencelilerin diğer bir mühim hizmetleri de Bolşevikler 1920'de Bakü'ye girdikten sonra idareye karşı ilk olarak isyan etmiş olmalarıdır. Üç sene sonra ikinci kıyam Şamahı ve mülhakatı olan Küremiz ve Kömçay'da olmuş ve bu kıyamlar maalesef pek ağır surette ve bundan memleket tahrip edilerek yatıştırılmıştı. Ruslardan silah almaya alışmış olan Genceliler bilahare Türk ordusu oralardan avdet ederken onlara da bu usulü tatbik etmek istemiş ve fakat bunu yapamamışlardı. Yalnız ordusunun çekilmesinden sonra oralarda kalmak isteyen *Nuri Paşa*'yı istihkar edip bir an evvel oraları terk etmesine sebep olabilmişlerdi. Bir sene sonra Batum'da İngilizlerden kaçırılan *Nuri Paşa*'yı yakalayıp kapalı bir dağın dâhilinden dışarıya çıkarmak için *Feth Ali Han*'ın odasında içtimalar yapılmış fakat bunu halkın galeyanından korkarak tatbik edememişlerdi. Şu ciheti daima hatırdan tutmalıdır ki 1918'de Osmanlı Türk ordusu Kafkasya'ya girmemiş olsa idi, bugün oralarda tek bir Türk kalmamış olacaktı. Şu halde Kafkasya'daki Türklerin mevcudiyetleri münhasıran *Enver Paşa*'nın sayesinde denilebilir. Şunu da unutmamalıdır ki Bolşevik Ermeniler Kafkasya'daki Türkleri keserlerken bunların arasında binlerce Azeri Türklerini de kesmişlerken, İran Hükümeti bütün bunlara karşı lakayt kaldıktan başka bilahare Ermenileri himaye etmiş yüzbinlerce Türk katili Ermenileri memleketine kabul etmiş, onları Türklere tercih etmiştir. Gencelilerden bahsederken maksadım Gence'nin eskiden beri derebeyliğe alışmış han ve beyleri idi yoksa asıl halk bunlardan uzak kalmış ve Türkiye'den gelmiş orduyu can ü dilden alkışlamışlardı.

Sırası gelmişken biraz da Kafkasya'daki mezhep ihtilafından bahsedeceğim. Azerbaycan ahalisi mezhep itibarıyla Sünni ve Şii iki kısma ayrılır. Bunlardan hangisinin daha fazla olduğunu tayin edemem. Bakü'den Tiflis'e giden şimendüfer hattının yukarı şimal kısmında Sünniler, cenupta İran hududuna doğru olan yerlerde Şiiler ekseriyettedirler. Binaenaleyh, Bakü, Salyan, Lenkeran, Mürgan, Gence ve Karabağ'da ekseriyet Şiilerde, Kuba, Şamahı, Zakatala, Gökçay, Ağtaş ve Şeki'de ekseriyet Sünnilerde olup daha şimalde yaşayan Lezgilerle diğer Dağıstan ahalisi ve garpta bulunan Acaralılar tamamen Sünni'dirler. Demiryolunun cenubuna isabet eden Kazak da dahi ekseriyet yine Sünnilerdedir. Mamafih Azerbaycan'ın en zengin ve münevver kısımlarını teşkil eden Bakü ve Gence ahalisinin ekseri Şii olduğu için Azerbaycan ve bilhassa inkılaptan sonraki hükümet teşkilinde Şiiler daha büyük rol oynamışlardır.

Şiilerin Sünnilerden daha çok Rus mekteplerinde okuyup münevver olmalarının bir sebebi de Şiilerde Sünniler kadar taassup olmamasıdır.

Rusları siyasetleri icabı Şiileri Sünnilere tercih etmiş ve bunların elleriyle Sünnileri ezmeye uğraşmışlardır. Filhakika Şiilerden ordusuna aldığı zabitlerle Sünni memleketlerini fethetmek istediğini tarihlerde görmekteyiz. Ruslar gerek Türkistan gerekse Afganistan'a ve hatta Türkiye'ye daima Şiilerden casuslar göndermeye çalışmışlardır. Şiilerin mukaddes yerlerinden olup vaktiyle Türkiye'nin elinde bulunan Kerbela ve Bağdat gibi yerlerde Rusların daima Şii casusları bulunurdu. Mamafih Bakü'nün zengin olmasının da Şiilerin daha münevver olmalarında tesiri yok değildi. Kafkasya'da memuriyet ve sair hususlarda terakki etmek için Sünnilerden tanassur etmiş olan hiçbir kimseyi işitmedim. Hâlbuki Şiilerden böyleleri oldukça çoktu. Zaten Sünniler, Rus memuriyetlerine ehemmiyet vermez olduklarından içlerinde memur da pek azdı. Yalnız Şimali Kafkasya'da kalmış olan Çerkeslerden böyle yüksek memuriyetler için tanassur etmiş olanların çok bulunduğunu işitirdik. Çerkeslerden sonra hususi menfaatleri için çokça tanassur edenlerden bir kısmı Kırım Tatarlarından olurdu. Volga Boyu Tatarlarından tanassur etmiş olanlar bilakis pek enderdi. Şimali Kafkasya'daki Çerkeslerin birçoğu da menfaat için Hristiyan olmuşlardı. Bundan atmış yetmiş sene kadar evvel Bakü'de bir tane olsun Sünni yoktu ve Sünnilerin oraya gitmeleri Şiilerin Yukarı Dağıstan'a gitmeleri kadar tehlikeliydi. *Babamın amcasının ismi Ömer* olduğu için yetmiş sene evvel Bakü'ye gittiği zaman Şiiler arkasına düşmüş, onun kuyruğunu aramışlardı. Çünkü Şiilerce Sünnilerin kuyruğu olur diye o vakitler propaganda yaparlarmış. Vakıan o zaman Bakü küçük bir kasaba olup vilayet merkezi Şamahı şehri olduğu gibi Bakü'ye ancak menfaları gönderirlermiş. Herhalde son üç dört asır zarfında Kafkasya'da Sünni ve Şii mücadeleleri çok kuvvetli ve kanlı olmuştur. Safeviler Şiiliği İran'da tamim ettikten sonra Kafkasya'yı da Şii yapmak istemiş ve eskiden beri Sünni mezhebinin Bağdat, Kahire ve Buhara gibi en mühim merkezinde bulunmuş olan Şirvan'ı Şii yapamamışlarsa da ahalisini katliam etmişlerdi. Bununla beraber *Şah da bilmez ki Şirvan Sünni'dir* darbimeseli dillerde kalmış ve Şirvan'ın bakıyyetü's-süyuf ahalisi etraf ile beraber Sünni olarak kalmışlardır. Yalnız son zamanlarda İran'dan akın akın gelen *ahund* ve Rus ve propagandacıların teşvikiyle Şiiliği kabul edenler görülmekte idi. Hatta son asrın en iyi Azeri şairi *Sabir*'in⁶² babasını bile Şamahı'da *Ahund Seyyid Ali*'nin kandırıp Şii yaptığı da malumdur. İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesi'nde Şirvan ulemasının *Sultan Selim'e*⁶³ göndermiş olduğu Arapça ve Farsça yazılmış mektupları vardır. Bu mektuplarda Osmanlı Sultanından Şii Safevilere karşı Şirvan'ın himaye edilmesi rica edilmektedir ki *Sultan Selim*'i Safevilere

⁶² Mirza Alikber Sabir (1862-1911). Azerbaycanlı Türk şair.

⁶³ Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim (1470-1520).

karşı harbe sevk eden amillerden birisi de bu mektuplar olsa gerektir. Herhalde Safevilerin Sünnilere karşı mücadeleleri çok şiddetli olmuştur. *Safevi Şah Abbas'ın*⁶⁴ (bir Sünni'yi öldürmek yetmiş kâfir öldürmekten daha iyidir) diye vermiş olduğu emir de meşhurdur. Ahund ve dervişlerin halkı Şii yapmaya teşvik etmeleri üzerine Sünniler arasında şeyhler ortaya çıkmış ve bunların en birinci vazifeleri de Sünnileri müdafaa etmek olmuştur. Ruslar da bunları bildikleri için her vakit bu zihniyeti teşvik etmişlerdir. *1914 Umumi harbin başlangıcında ben Türkiye'den Kafkasya'ya gidip orada çalışmak istemiştin. Benim oralarda bulunduğumu ve evimizde toplantılar olduğunu Rusya Hükümetine haber verip, evimizi bastırmak ne hemşehrimiz ve fakat Şii polis komiseri (pristav) meşhur Vehib Bey olmuş ve ne kadar acıdır ki bu işi tahkike memur edilmiş olan başka bir Ermeni pristav Karaoğlanof beni kurtarmış ve 'bu ailede böyle fena işler zuhur etmez' diye rapor vermişti. Bir Rus'un tanıdığı bir Müslümandan ilk sorduğu soru hangi mezhepten olduğunu öğrenmek ve ondan sonra diğer mezhep aleyhine söz söylemek olurdu. Hatta Tiflis'te Müslümanlar için açmış oldukları iki ilk mektebin adlarını bile Ömer ve Ali Mektepleri diye tesmiye etmişlerdi. Bakülü milyoner Hacı Zeynelabidin'den Allah razı olsun ki bu taassubun kalmasına çalışmış ve bundan maaleşükran Kafkasya'da Sünni ve Şii mezheplerin isimleri unutulup yalnız Türk ve Müslüman isimleri kalmıştır. Sünni ve Şii taassuplarını kaldırmak için Hacı Zeynelabidin, Bakü'ye Sünni ve Şii ulemasını davet etmiş, kendilerine bol bol hediyeler verip, onları bu uğurda vaaz etmek için seferber etmiş, bir taraftan da gazete çıkartıp bu hususta makaleler yazdırtmış ve zaten zamanın icabı olarak halkta buna karşı bir temayül olduğundan Hacı Zeynelabidin'in teşebbüsü semeresini vermişti.*

1918 İnkılabından sonra Azerbaycan'da teşekkül etmiş olan Müsavat Fırkası hükümetinde Gence hanları az kalsın yeniden bir Sünni ve Şii meselesi ihdas edeceklerdi. *O hükümet zamanında bir aralık gezmek üzere, Kürdemir, Gökçay ve Aktaş'a gitmiştim. Halkın benden istedikleri şey, onlarla birleşip Bakü'deki Şii hükümeti yıkmak için uğraşmak dileği olmuştu. Sebebini sorduğum zaman (baksanıza hükümette bir tek Sünni var mıdır?) diyorlardı. Onlara münasip cevap vermiş, bundan sonra artık Sünni ve Şii meselesini düşünmenin ayıp olacağını bildirmiş ve kendim de oralardan uzaklaşmışım. Halkın bu suretle hareket etmelerinin hakiki sebebi, Müsavat Hükümeti'nin Türkiye'ye karşı etmiş olduğu gayri dostane bir vaziyetten ileri geliyordu. Birtakım ajanlar bir yerleri dolaşmış, halkın zihnine eskiden kalma hurafeleri sokmuş ve onların taassuplarını tahrip etmişlerdi. Bakü'deki hükümet erkânı da her Sünni'den balâ pervazane*⁶⁵

⁶⁴ Safevi Şahı (1571-1629).

⁶⁵ Atıp tutarcasına.

sözlerle atıp tutuyorlardı. Hükümetin son günlerinde İran'dan fevkalade murahhas olarak Bakü'ye gelmiş olan *Seyyid Ziyatüddin Tabatabaî*⁶⁶ şerefine verilen ziyafette başvekil *Nasib Bey* nutuk söylemiş ve Azerbaycan ile İran'ı birbirlerine bağlayan en büyük bağın Şiilik olduğunu söylemek hatasında bulunmuştu. *Bu nutuk söylendiği zaman ben orada değildim*. Aktaş mebusu *Mümtaz Efendi* hemen o gece gelip bunu bana söylediği gibi memleketine de yazmış ve büyük bir galeyan husule getirmişti. *Nasib Bey* bu sözü belki de bir siyaset ve bir cemile olsun diye söylemişti. Fakat eski yaraların tazelenmeye başladığı o zamanlarda bu gibi sözlerin tesiri çok büyük oluyordu. Yukarıda da söylemiş olduğum gibi *Nasib Bey* belki de Azerbaycanlıların en abide elist bir adamıydı. Fakat fazla Azerbaycancılık onu Türkiye'ye düşman yapmıştı. Türk ordusu Kafkasya'ya girdiği zaman Gence'de *Nuri Paşa*'ya karşı cephe açmış, Türklerin kızdıklarını bildiği halde mahaza, onları kızdırmak için şapka ile gezmiş ve Türkiyeliler aleyhine propaganda yapmıştı. Ve işte bundan dolayı da *Nuri Paşa* da onun hükümette bulunmasını istememiş ve *Feth Ali Han'a* teşkilini havale ettiği zaman *Nasib Beyin* bulunmamasını da *Hüseynzade Ali Bey* vasıtasıyla tenbih ettirmişti. *Nasib Bey* bilahare hükümete girmemiş ancak Türk ordusunun çekilmesinden sonra olmuştur. Onun İstanbul'a sefir olarak göndermiş olduğu *Karabağlı Vezirof Mir Yusuf* İstanbul'da Türkiye düşmanlığı yapmasının sebebi bilahare anlatırken kendisine *Nasib Bey* tarafından bu yolda talimat verilmiş olduğunu yeminlerle söylüyordu. Ne garip tecellidir ki *Nasib Bey* hükümette iken topladığı altınlarına tama'en öldürüldükten sonra kızı, damadı ve karısı Türkiye'de yaşayıp Türkiye'nin en büyük lütuflarına mazhar olmuşlardır. Müsavat Hükümeti zamanında hükümetin Sünni ve Şii farkı gözetmediğine ben kani olduğum halde birtakım hareket ve sözleriyle hükümet erkânı bunu gözetiyorlarmış gibi görünüyorlardı. Mesela ilk zamanlarda Avrupa'ya tahsil için talebe göndermek lazım gelmiş ve bunun için beş yüz kadar talebe müracaatta bulunmuştu. Neticede intihap edilen yüz kadar talebe arasında bir tek Sünni talebe bulunmamış, intihap edilenler tamamen Şiilerden olup hatta içlerinde Azerbaycanlı olmayıp İsfahanlı Fars talebe bile vardı. Bu gibi vakalar tabiiyle Sünniler arasında şayi oluyor ve dedikodulara sebebiyet veriyordu. Harice gönderilen murahhas heyetleri arasında da bir tek Sünni bulunmamıştı. Ben bu vakalara da bir tesadüf gibi bakıyorum. Çünkü hükümet erkânı içinde hakikaten Şiilik ve Sünnilik taassubu eden bir kimsenin bulunduğu inanmak müşküldür. Yalnız o vakitler Türkiye'ye şiddetle düşman olup İran'ın dostu ve hamisi bulunan İngilizlere hoş görünmek için *Feth Ali Han'la*, *Nasib Bey*, Bakü'de bulunan İngiliz askerî

⁶⁶ İran'ın eski başbakanlarından.

mümessiline kendilerinin ve hükümetlerinin İranlılar gibi Şii olduklarını, Türkiye'yi sevmediklerini söylüyor ve bu suretle siyaset yapıyorlardı. Daha doğrusu bu fikri İngilizler onlara telkin etmiş ve bu suretle ancak bir Azerbaycan hükümeti olabileceğini bildirmişlerdi.

Filvaki İngilizlerin Bakü petrolünün ve Kafkasya'nın Türklere alet olmayacak hükümet elinde bulunmasını tercih ettiklerini gerek Bakü'deki hükümet erkânına ve gerekse Paris'te bulunan Azerbaycan heyetine söylemişlerdi. Hatta İngilizler, Azerbaycan'ın, İran ile birleşmesini ve bu suretle İran ile beraber, idaresinin de İngiliz himayesi altına alınmasını istemişlerdi. *İşin böyle olduğunu bana bizzat Nasib Bey anlatmıştı.* Ve İran murahhası *Ziyaüddin*'i de İngilizler bu iş için Bakü'ye göndermişlerdi. Zaten İngilizler bu fikirlerini İstanbul hükümetine de ihsas etmiş Sultan hükümetine de bunu kabul ettirmişlerdi. Yoksa Azerbaycan hükümetini teşkil eden Gence'nin han dedikleri ne Şii ne de Sünni olup, onların düşündükleri şey yalnız para, kadın ve içki idi. Elleri geçmiş olan fırsattan istifade edip keyif etmek istiyorlardı. Onlar yine Türkiye'yi ve yine de İran'ı sevmezlerdi. Rusları bunların her ikisine de tercih ederlerdi. Rusya'da Bolşeviklik olmayıp, dürüst bir hükümet olsa idi, bir tanesi oralarda kalmaz, Rusya'ya giderler veyahut orasını yeniden Rusya'ya ilhak ederlerdi. Azerbaycan'ın eski Harbiye nazırı *Samed Han Mehmandarof*⁶⁷ evvelce tanassur etmiş, Rus ordusunda ceneralliğe (generalliğe) kadar çıkmış, Türkçe konuşmasını bile unutmuş bir adamdı. Onun nazarında Türk ve Türklük aşağı şeyler olup, ideal olan yalnız Rusluk ve Hristiyanlıktı. Bu zat ile iki defa görüşmek istemişim. Benimle de Rusça konuşmak istemiş, Türkçe bilmediğini iddia etmişti. Böyle bir vaka ile bir defa karşılaştım. *İstanbul'dan Bakü'ye giderken Tiflis ve Azerbaycan mümessilini ziyaret etmek istedim.* Mümessil *Firuz Vekilof* namında genç bir çocuk olup, Türkçe bilmediğini söylemişti. Bu gencin annesi Rus olup, kendisi de annesinin yanında Rusya'da büyümüş olduğu için Türkçe bilmiyor ve fakat *Vekiloflar*'dan olduğu için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mümessili bulunuyordu. Bu gibi çirkin vakalar maalesef Osmanlı Türklerinin tarihinde de çoktur. Tanzimat devrinin Hristiyan ve Hristiyanlaşmış paşalarından sarfi nazar, son Cumhuriyet devrinde bile yalandan ihtida edip Türkiye'nin hükümet ve ordusuna hulul etmiş olanlar da vardır. Aslında Teselya'nın Yenişehir kasabasından iken Bursa'ya yerleşmiş bir Yahudi'nin oğlu bulunan *Ali Hikmet Paşa*'nın⁶⁸ 1914 Umumî Harbinde İzmir'de şimendiferler umum müdürü iken Yahudileri nasıl himaye edip, zengin etmiş olduğunu görmüştüm. Bu zat, cumhuriyet devrinde paşa, mebus ve

⁶⁷ Semad Bey Mehmandarof (1855-1931), Rus ordusunda Azeri Topçu generali.

⁶⁸ Ali Hikmet Ayerdem (1876-1939).

Balıkesir’de de kolordu kumandanı olmuş Rumlardan kalan birçok emval ve emlaki tasarrufuna geçirmişti. İşte maalesef her yerde Türk tarihi böyle lekelerle doludur. Ben iki senelik Azerbaycan hükümetinden şahsen ne iyilik ne de fenalık gördüğüm halde, eğer bundan sonra oralarda ne eskisi gibi bir *Feth Ali Han Hoyski* hükümeti kurulacak ve o hükümetin resmi lisanı yine Rusça olup, en büyük Gence han valiler ile fahişe Rus kadınları ve fercalarına verilecekse, böyle bir hükümete herhangi yabancı bir idareyi tercih ederim diyorum. Esasen Müsavat Hükümeti hiçbir suretle meşru bir hükümet sayılamazdı. İki sene zarfında halktan bir para vergi alamamış yalnız kendilerinden evvel hükümette bulunan Bolşeviklerin sistemleri gibi, petrol kuyularıyla gümrüklere vaziyet etmiş ve buralardan aldıkları külliyetli varidatla kendilerini idare etmişlerdi. Halk kendiliğinden bir para vergi vermemiş, asker de olmak istememişti. Böyle olduğu halde o ajanları nasıl olup da iş başına geçmiş oldukları sorulacak olursa, buna Lenin’in meşhur sözü ile cevap verilebilir (*birleşmiş ve ittifak etmiş on adam, on milyon adamın başına geçip, onları idare edebilir*) sözüyle Lenin, fırka ve teşkilatın hükümet işlerinde ne kadar mühim rol oynadığını göstermiştir. Sonra Lenin, hükümeti de böyle kurmamış mıydı? Zaten Azerbaycan halkının hükümetle alakadar olduğu da yoktu. Hiç unutmam, 27 Nisan’da *Nasib Bey* hükümeti kalkmış, Bolşevikler tekrar gelmişlerdi. Rus askerleri şehre girerken halkın hissiyatını anlamak için dolaşıyor, rast geldiklerimden fikirlerini ve duygularını soruyordum ve ben kendim fazla müteessirdim. Teessüratıma kimse iştirak etmiyor ve herkes (*herhalde bu gelen Ruslar, giden Gencelilerden daha iyidir*) diyorlardı. Ertesi gün Bolşevikler her dükkâna birer kırmızı bayrak asmasını emretmişlerdir. Bayraklara dikkat ettim. Enleri boylarından çok dar, uzun birer kırmızı bez parçaları. Tahkik ettim. Bütün dükkâncılar Müsavat Hükümetinin ihdas ve tavsiye etmiş olduğu üç renkli milli bayrağı yırtmış ve yalnız kırmızı kısmını Bolşevik bayrağı yapıp açmışlardı. Artık dayanamadım. Bu sefer halka lanet okumaya başladım. Bu amali daha istiklale layık değildir hükmünü verdim. Ve Gencelilerin bunlara yaptıkları fena muamelelere de hak vermeye *Monteskiyo*’nun (her milletin hükümeti kendisine layıktır) sözünü düşünmeye başladım. Azerbaycan için Müsavat Hükümeti tarafından ihdas edilen bayrak üç renkli olup gök, yeşil ve kırmızı renkleri. Gök renk İlhanîlerin, yeşil İslamlığın, kırmızı da inkılap renkleri oluyordu.

Azerbaycan halkının başka bir hissizliğini daha işittim. Ermeni Bolşevikler Şamahı şehri üzerine yürüyüp orasını top ateşine tuttıkları zaman Genceliler yardıma koşmuşlardı. Bunlar da şehri müdafaa edemeyeceklerini anlayınca ilk evvel onları yağmaya başlamış ve çekilmişlerdi. Geceleyin yağmurun altında yalın ayak karanlıkta şehirden

kaçmaya başlayan zavallı kadın, ihtiyar ve çocukları bu sefer de etraftaki köylüler soymaya başlamış, bunlar dahi Ermenilerin üzerlerine gideceklerine kendi hemcins ve mezheptaşlarının üzerlerine atılmışlardı. İşte cehaletin ve fena terbiyenin neticeleri.

1920, 27 Nisan'da Müsavat Hükümeti çekilmiş, Bolşevikler gelmişlerdi. Ruslar göz boyamak için Azerbaycan'da güya milli bir hükümet teşkil etmiş ve *başına eskiden tanıdığım Nerimanof'u getirmişlerdi*. Bu hükümetin kimlerden ibaret olduğu ve ne dereceye kadar salahiyetleri olduğunu anlamak istiyordum. İstanbul'a dönmek için Rusların polis ve Çeka reislerine gitmiş, müsaade alamamıştım. Bunu bir bahane ittihaz ederek bir gün *Nerimanof'un*⁶⁹ riyaset ettiği Komiserler Meclisi içtima hâlinde iken Şamahılı adliye komiseri *Ali Haydar*'ın delaletiyle içeriye girdim. Ne manzara ya Rabbi! Bir kısmını eskiden tanıdığım taşçı, sucu, amele ve madrabazlar toplanmış, güya memleketin mukadderatını hallediyorlardı, benimle alakadar olmuş. Benim gitmeme müsaade vermiş ve bir de Rus Çekası'na vermek üzere bir tezkire yazmıştı. Artık bu tezkire ile işimin halledilmiş olduğunu zannederek ertesi gün Çeka reisine mağrurane bir tavır ile tezkireyi uzatırken, herif tezkireyi almış, yırtmış, gözümün önünde sepete attıktan sonra *Neriman*'a da Rusça maruf ferca bir küfür savurmuştu. (İşte Bolşeviklerin Azerbaycan için teşkil etmiş oldukları müstakil hükümet ve onun reisi). Dışarı çıkmıştım. Evet, başkaları bir millet için hükümet teşkil etmez. Hükümeti millet kendisi at üzerinde, harp meydanlarında teşkil eder ve başkalarına da bunu... Azerbaycan halkının yirmi beş seneden beri Bolşevik boyunduruğu altında istiklal için hazırlanıp hazırlanamadıklarını bilmiyorum. Biliyorum ki onlar için her vakit ideal olan hayat, Türkiye ile birlikte yaşamak idealidir. Acaba buna muvaffak olabilecekler midir? Türk birliğini vücuda getirmek için bundan yirmi üç sene evvel büyük bir fırsat zuhur etmiş ve fakat o fırsat kaçırılmıştı. *Bugün tekrar o fırsat görünmek üzeredir*. Bunu da kaçırır ve Türk vahdeti temin edilemezse artık buna veda etmelidir. *Kâzım Karabekir*'in⁷⁰ yazmış olduğu *Harbe Nasıl ve Niçün Girdik* adlı kitabında *Turancılık* fikrinin *İttihat-ı İslam* fikri gibi bizim aramıza Almanlar tarafından, birisi Rusları, diğeri İngilizler ve Fransızları yıkmak için sokulmuş muzır fikirler gibi gösterilmesi yanlıştır. Zaten *Karabekir*'in muhakemeleri yanlış olup, kendisi de gerek Müslüman ve gerekse Türkler için ve hatta Türkiye için zararlı bir şahsiyettir. Onun bu memleketi idare edenler arasına sokulmasından Allah bu milleti muhafaza eylesin.

⁶⁹ Neriman Nerimanov (1870-1925).

⁷⁰ Kazım Karabekir (1882-1948).

Bereket versin ki bugün işbaşında bulunanlar onun fikrinde değildirler. *Ziya Gökalp*'in⁷¹ tesiriyle İttihatçıların bu memlekete ve umum Türkler arasına sokmuş oldukları Turancılık ve Türkçülük fikirleri vakia *Atatürk* tarafından beğenilmemiş ve onun yerine Türkiyecilik ve Garpcılık fikirleri ikame edilmişti. Fakat bunların bir millet için ideal olmayacakları muhakkak olup idealsiz bir milletin yaşaması da mümkün değildir. Dikkat edilecek olursa Türkiye'de Türkçülük fikrine en çok muarız olanlar ya *Halide Edib Hanım*⁷² gibi aslında Yahudi olanlar veyahut da Müslüman olup yine aslında Arnavut, Arap ve sair olan anasırla muhakemeleri sağlam olmayan insanlardır. *Halide Hanım*'ın kocası *Adnan Bey*'le⁷³ *Kâzım Karabekir*'in bu ideale muhalif olmaları işte bundan dolayıdır. Kendisini Anadolu'nun asıl yerlisi addeden *Kâzım Karabekir* belki de ecdadının Hititlerden olduğunu biliyor ve onun için şimdi Türklük fikirlerine bu kadar muhalefet ediyor.

Bir asır evvel Alman milletine aşılınmış olan ırk ve milliyet idealinin bu gün o milleti nasıl harikalar yapmaya sevk ettiğini görüyoruz. Türk milletine otuz seneden beri verilmiş olan ideali değiştirenler herhalde tarih nazarında bu millete en büyük fenalığı yapmış mevkiine düşeceklerdir. Türklük meselesi iddiası bile Türkiye'nin yanı başında bulunan Kafkasya ile bu memleketin fazla alakadar olması icap ederdi. Türkiye yirmi seneden beri yapamadığı bu işi bari şimdi yaparak geçmiş zamanları telafiye uğraşmalıdır. Yapılacak bir iş de vaktiyle tufeyli olarak Azerbaycan'ın başına geçip o memleketi Bolşeviklere teslim ettikten sonra harice kaçıp bu sefer de Azerbaycan'ın kefenini soyarak yaşayan yarı Ruslaşmış ve kendilerinde katiben milliyet fikri bulunmayan bir Türkiye ile işbirliği yapmaktan çekinen insanları bir daha o memleket mukadderatıyla oynamaya bırakmamaktır. Vaktiyle Azerbaycan ve Türkiye'ye zararı olmuş bulunan *Feth Ali Han* hükümetini ortaya koyan Türk ordusu kumandanı *Nuri Paşa* olmuştu. *Nuri Paşa*'ya siyasi müşavir olarak İstanbul'dan temin edilen *Ağaoğlu Ahmed*'dir ki kendisi gibi adamları paşaya tavsiye etmiş ve yaptırmıştı. Fakat bu defa Türkiye buna dikkat etmeli ve bu hatayı bir daha işlememelidir. Fikrimce Azerbaycan'da işbaşına getirilecek yegâne münasip zat, *Resulzâde Mehmed Emin*'dir. *Mehmed Emin*, her ne kadar fazla Azerbaycancı ise de aynı zamanda Türkçü ve idealist bir adamdır. Vaktiyle yapılan hatalardan ben eminim ki o, herkesten ziyade müteessir olmuş ve fakat fırkacılık zihniyetiyle hareket edip *Feth Ali Han*'la diğer Gence bey ve hanlarından ayrılmak istememişti. *Ağaoğlu Ahmed*'in ortaya attığı *Karabey*'den kurtulmak için *Mehmed Emin*, başka türlü hareket edemiyor ve içinden

⁷¹ Ziya Gökalp (1876-1924)

⁷² Halide Edip Adivar (1884-1964)

⁷³ Abdülhak Adnan Adivar (1882-1955)

mütemadiyen müteessir oluyordu. Bunu ben daha o vakit anlıyor, ses çıkaramıyordum. Muhaceret hayatında *Mehmed Emin*'e karşı Türkiye'de haksız muamele yapılmış ve buna mukabil ciğeri beş para etmez adamlar himaye edilmiştir. Şimdi bunların da tamir zamanı gelmiştir zannediyorum. Türkiye Azerbaycan'ın ilhakını değil, oralarda bulunan Türklerin serbest olarak inkişaf etmelerini, bilhassa Türkiye'nin alfabesini kabul ederek milli şuur ve kültür sahasında iş ve fikir birliği yapmalarına çalışmalıdır. Bununla beraber Azerbaycan'da bulunan kuvvetli Sünnileri de ihmal etmemelidir. Onlar her zaman Türkiye'nin dostu olmuş ve öyle kalmışlardır. Vaktiyle *Nuri Paşa*'nın yanında bulunan Şii mezhep müşavirlerinin tesiri olmuştur. Hep Şiileri ileri olmuş ve bunun fena neticeleri doğrudan görülmüştür. Bundan sonra olsun bu derslerden istifade edilmelidir.

Hatta hakikati söylemek lazım gelirse, Bolşevik Hükümeti milli lisan nokta-i nazarından Müsavatçılardan daha iyi olmuştur. Müsavat Hükümetinin kabul ettiği Rusça resmi lisanı Bolşevikler, Türkçe yapmış ve daha evvelkilerin tamamen Rusça tesis etmiş oldukları Darülfünun'u da berikiler kısmen Türkleştirmişlerdir. Vakıtan bunların yaptıkları da halkı aldatmak içindi, fakat her ne de olsa Türkçe'yi kabul etmişlerdi. Müsavat bunu da yapamamıştı.

Türkiye'nin eski maarif vekili *Hikmet Bey*,⁷⁴ İstanbul Darülfünununda vermiş olduğu konferanslarda bu ciheti zikretmiş ve İngilizlerin şarkta yeni bir Türk Azerbaycan devleti kurmak olduğunu ve bunu Sultan'a kabul ettirmiş olduklarını zikretmekte izah etmiştir. Ve bu yeni devletin Şii olması da İngilizlerce matlup idi.

Rusya ortada mevcut olmadığından dolayı şimdi İngiliz taraftarı olmuşlarsa da bunların kalpleri yine Rusya'da idi.

Bazı Ruslaşmış Azerbaycanlılar, 1920 senesinde Türkiye'nin mahv olup bitmiş olduğu ve binaenaleyh İngiliz veya Ruslardan birisine dayatıp yaşamanın zaruri bulunduğuna inanmışlardı. Hiç unutamam. İstanbul'un 16 Mart'ta İngilizler tarafından işgalinden birkaç gün sonra, Nevruz günü, Bakü zenginlerinden *Selimof'un* evinde bir ziyafet vardı. Ben de davetli idim. Ziyafetten sonra Bakü valisi *Nerimanbekof* bir nutuk söyledi. İngilizler İstanbul'u işgal edip Türkiye'nin büyük bir devlet olmasına hatime verdiklerini bildirdikten sonra artık bu gün dünyada en büyük Türk devletinin Azerbaycan olduğunu iddia etmişti. Buna mukabil ben dayanamamış *Türkiye olmadıktan sonra Azerbaycan da yaşayamaz* demiştim. Benim sözümü teyit etmek için *Bakülü Beşir Bey* de '*Türkiye'nin*

⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur (1933-1934).

ölüsü Azerbaycan'ın dirisinden daha kuvvetlidir' diye bağırmiş ve Genceli valiyi susturmuştu.

Şerif Bilgehan'ın Osman Nuri Ergin'e Bir Mektubu

Taksim/ Sıraselviler Caddesi 152
25/1/943

Osman Beyefendi,

Geçen gün tesadüfen elime geçen sizin Türkiye Maarif Tarihi kitabının dördüncü kısmı pek hoşuma gitti. Bravo, demek ki zat-ı aliniz bu kadar neferatı toplamışsınız. Benim de buna benzer bir eserim vardır, ama benimki bu tarzda değil. Yirmi seneden beri maarifte yapılan suiistimallerle, başa geçirilen vekillerin kepezeliklerini toplamıştım. Ve ben şimdi sizinki gibi bunları neşredemem. Bunlar bende birkaç defterde yazılmış olarak mevcuttur. Bunlardan şimdi bir iki tanesini kopya edip, size gönderiyorum. Bilmem hoşunuza gidecek midir? Sonra ben on beş seneden beri Türkiye'de gördüklerimi Türkiye halkının hissiyat ve tarz-ı hareketlerini de not edip, cem ettim. Bilmem bunlar ne olacak, tabii bunları da şimdi tab ettireyim. Kendim de hastayım. Bir iki seneden beri amansız bir kalp hastalığına müptelayım. Kaç sene kaç gün yaşayacağım bile şüphelidir. Eğer harp bitmeden ölürsem bunları benim ailemden alıp saklayınız ve icap ettiği zaman tab ettirmenizi de rica ediyorum. Yazdıklarım kaybolmasın. Gelecek nesillerin bunları behemehâl okumaları lazımdır. Vakit bulursam daha bazı parçalar kopya edip size göndereceğim. Bu vesile ile hürmetlerimi sunarım efendim.

Taksim Lisesinde Fransızca muallimi Azerbaycanlı Şerif Bilgehan⁷⁵

Şerif Bilgehan'ın Muallim Cevdet'in Azerbaycan Hayatı Hakkında Kaleme Aldığı Yazı⁷⁶

1905 senesine kadar Azerbaycan Türklerinin camilere mülhak medrese ve iptidai mekteplerden başka orta ve yüksek dereceli mektep açmasına salahiyetleri yoktu. Japonlarla meydana gelen 1904 Muharebesinde Ruslar mağlup olduktan sonra Rusya'da bir inkılap olmuş ve bu inkılap neticesinde Azerbaycan Türklerine de Bakü'de bir Darümuallimin açmak için salahiyet

⁷⁵ İstanbul Taksim Atatürk Kütüphanesi, Osman Nuri Evrakı No. 070561.

⁷⁶ Bu yazı, Osman Ergin, **Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, İstanbul, 1937, s.596-96'da yayımlanmıştır.

verilmişti. Bakülü milyoner Hacı Zeynelabidin Takiyüddin'in himmetiyle Kladbişinskaya-Mezarlık Yolu caddesinde Ahunddof'un evinde açılan Darülmualimin için Türkiye'den bir müdür celbi düşünülmüş ve bu müdürü intihap için Bakü'de ilk mekteplerde hocalık yapan *Ahışhalı Şeyhzade Hafız Mehmed* İstanbul'a gönderilmişti. *Hafız Mehmed* dahi İstanbul'dan ayda kendisine üç yüz ruble tahminen 35 altın lira maaş verilmek üzere Cevdet'i intihap edip Bakü'ye getirmişti. İşte ben Cevdet'i bu tarihlerde Bakü'de tanıdım. Cevdet'in bu mektepte muavini bulunan *Abdurrahman Teyfik* amcazadem olduğundan adını görmek için mezkûr mektebe uğradıkça Cevdet'le konuşur ve o zamana kadar bilmediğim ve fakat uzaktan tanıdığım Türkiye ve İstanbul hakkında kendisinden malumat isterdim. Cevdet, Bakü'de iki sene kaldı. İlk zamanlar ne yalan söyleyeyim kendisiyle söyleşememiş adını biraz tuhaf bulmuştum. Çünkü pek titiz ve pek asabi olduğu için söylenen her söze itiraz eder her şeyden çekinir ve korkardı. O zamanlar Cevdet'in tabiatında hodperestlik ve istibdat emareleri de görülürdü. Kendi fikrini beğenir ve kimseye söz söyletmek istemezdi. Abdülhamid devrinde talebe olarak yaşamaktan mütevellit onda bu tabiatları Bakü'de kaldıkça gitgide azalmış ve nihayet ikinci sene kendisiyle söyleşmek kabil olabiliyordu. İşte bu ikinci senesindedir ki adını tanımış kendisiyle gezmeklere gitmiş ve Bakü civarında bazı yerleri beraber dolaşmıştım. Meşrutiyetten evvel Türkiye'den Kafkasya'ya gidenler pek az oluyordu. Ramazanlarda cerr için giden birkaç hoca ile bazen Avrupa'ya firar edip oralardan geçmiş birkaç zevattan başka oralara Türkiye'den kimse gitmez ve bundan dolayı halk Türkiyeli bir Türk göremez ve tanıyamazlardı. Hatta o zamanlarda Bakü'de Türk şebkenderi bile yoktu. Cevdet, fesli olarak sokağa çıktıkça, o zamanlar fes dahi Türkiye'nin sembolü addedildiği için birçok kimseler bir Türkiyeli Türk görebilmek arzusuyla, onu seyre çıkıyor ve kendisini samimi muhabbetlerle takip ediyorlardı. Cevdet, Darülmualimin talebesinin fes giymelerini arzu edince bir ay zarfında bütün talebe Türkiye'den ve Batum'dan fes tedarik etmiş ve bu suretle Bakü'de birçok fesli insanlar görülmeğe başlanmıştı. Cevdet'ten sonra Bakü'ye gidip muallimlik ve gazetecilik yapmış olan şair *Ahmed Kemal*, el-yevm Beykoz Belediyesi başkâtibidir veyahut aslında Azerbaycanlı iken İstanbul'da tahsil edip bilahare oralara gitmiş olan *Hüseynzade Ali* kadar Cevdet'in Azerbaycan maarifine hizmeti olmamıştır. Daha doğrusu onlar gibi Cevdet, inkılapçı olamamıştır. Fakat o yerlerin ahali ilk evvel Cevdet'le Türkiye'yi tanımış ve sevmişlerdi. Cevdet, mutekit olduğu gibi, içki içmez, barlara meyhanelere gitmez her türlü sergüzeştlerden içtinap eder ve hâsılı ekseriyet halkın ideal bildikleri bir tip olarak yaşardı. Avam ve mutaassıp halk bütün Türkiyeli Türklerin Cevdet gibi olduklarını zannedip Cevdet'te Türkiye'yi sevmişlerdi. İşte Cevdet'in o yerlerde yaptığı en büyük hizmeti bu olmuştur.

Onun bu hizmeti de gerek talebesine ve gerekse konuştuğu kimselere eski bircümle eserler hakkında hürmet ve kıymet telkin etmesi ve bunları sevdirmesi olmuştur. Bakü’de buldukça kendisi mütemadiyen eski ve kıymetli kitaplar topladığı gibi talebesine de bu duyguyu verebilmiştir. Onun Bakü’den ve Darümuallimin müdürlüğünden ayrılışı da faziletkârane olmuştur. 1905 mağlubiyeti üzerine milli bir Darümuallimin açmak üzere Türklere verdikleri imtiyazı Ruslar, gitgide tazyik edip nihayet Türkiyeli bir kimsenin mektep müdürü olamayacağını bildirmiş ve programlarına da birçok Rusça dersler ilave etmek istemişlerdi. Zahiri kurtarmak için yerlilerden birisini müdür gösterip Cevdet’in hakiki müdür kalabileceğini bildirmiş ve çok sevdiği Bakü ve mektebini terk etmişti. Bununla beraber Cevdet’te Bakü ve Azerbaycan muhabbeti pek kuvvetli idi. Bana rast geldikçe ilk sorduğu soru Azerbaycan’a dair olur ve verdiğim cevapları da pek alaka ile dinlerdi. *Cevdet’in ölümünde Azerbaycan dahi hakiki bir dostunu kaybetmiş oluyor.*

Şerif Bilge Han, Kabataş Lisesi Fransızca Öğretmenlerinden, 22/1/936

Kâzım Karabekir’in Kitaplarıyla İlgili Bir Eleştirisi

Kâzım Karabekir’in Kitaplarındaki Mugalata ve Tezadı⁷⁷

Kâzım Karabekir *Harbe Nasıl Girdik* adlı ikinci kitabının başında *Harbe Neden Girdik* isimli birinci kitabı hülasa ederken Türkiye için o zaman harbe girmenin bir zaruret olduğunu söylüyor ve bunu birinci kitabının 73. sayfasında aynen (*eğer o zaman fikrimi sorsalardı ben de artık Almanlarla ittifak yapılmasına taraftar olduğum cevabını verirdim. Çünkü meydana bulunan tehlikeye karşı boğazların müdafaa kudretini ve dolayısıyla vatan müdafaasını başka suretle temine imkânımız kalmamıştı*) dedikten sonra ve 79.uncu sayfada da (*eğer Alman gemileri olan Yavuz ve Midilli gelmemiş olsalardı, Osmanlı devleti İtilaf devletlerinin emirlerine boyun eğmeye mecbur olacaklar, İstanbul, Çar askerlerinin çizmeleri altına teslim olunup Çanakkale dahi İngiliz ve Fransızların ellerinde kalacaklardı*) sözleriyle fikrini ispata çalışmış iken, ikinci kitabının birçok yerlerinde mugalata ve mantıksızlık yaparak, o zamanki İttihat ve Terakki hükümetini harbe girdiklerinden dolayı tenkit etmektedir. Bu kitabın birinci kısmının sonunda dahi (*Bir Mukayese*) başlığı altındaki yazısındaki harbe girmemizi ancak bir külâh kapmış veya harp zengini olmak isteyenlerle *ittihat-ı İslam*

⁷⁷ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 70580. Makalenin başında Osman Ergin’e hitaben ‘Kazım Karabekir’in yazmış olduğu kitaplar için bu makaleyi kaleme almış fakat tab’ ettirememiştim. Mümkün ise sizin tab’ ettirmenizi reca ederim’ notu bulunmaktadır.

ve *Turancılık* fikirleriyle aşılınmış veyahut bu fikirlerin farkında olmayarak benimsemiş olan zavallıların istediklerini iddia ederek teessüf etmektedir. Bundan başka Balkan Harbine sebep olan büyük kabineyi dirayetsizlik ile itham edip, milli felakete sebep olduklarını söyledikten sonra, İttihat ve Terakki Fırkasının işbaşına gelmesini iyi karşılayıp, Enver Paşa'nın harbiye nazırı olunca yaptığı icraatı tasvip etmiş iken, birkaç satır aşağıda İttihat ve Terakki Fırkasının teşkil ettiği hükümet ve merkez-i umumisini yerlere batırıp, bu hükümette reis bulunan Enver ve Talat ve Cemal Paşalarla merkez-i umumi azasının şahıslarını birer birer tenkit ve tezyif etmektedir (sayfa 9-32). Hasılı Karabekir'in kitapları mugalata ve mantıksızlıklarla malamal bulunup bunları şöyle hülasa edebiliriz:

1-Kâzım Paşa'nın tafsilatından anlaşıldığına göre, Harb-i Umumi başlamadan evvel, hükümet Almanya ile ittifak yapmış ve onlarla birlikte harbe girmeyi taahhüt etmiştir. Almanlar harbe girince Osmanlı hükümeti de seferberlik ilan etmiş ve bu iş tamam oluncaya kadar harbe girmemiş ise de efkâr-ı umumiye harbe hazırlamak için gazetelerle münasip surette neşriyata başlanmıştır. Bunun böyle olması pek tabii iken Kâzım Karabekir o zaman bunun aleyhinde uğraştığını yazıyor. Yazdıklarına bakılırsa, bunun için mütemadiyen Enver Paşa'yı taciz ederek Talat beyle İttihat ve Terakki merkez-i umumisini, *Tanin* gazetesini tenkit edip, Enver Paşa'nın nazar-ı dikkatini celp etmiş imiş (harp neticesine bakarak Karabekir Paşa'nın o günkü harekâtına bugün hak verenler bulunsa bile, Almanya ile yapılan ittifak muahednamesine binaen Kâzım Paşa'nın da evvelce kabul olduğu harbe girmemiz için Talat beyin o günkü faaliyeti pek yerinde bir iş olmuştur). Şu halde Talat beyin harekâtıyla *Tanin* gazetesinin neşriyatı ve Ziya Gökalp'ın yazdığı yazıları şimdi çekiştirmekte bir mana yoktur.

2-Harbe girmeden evvel değil harbe bilfiil girdikten sonra bile İstanbul gazetelerinin İngiliz, Fransız ve Ruslar aleyhinde yazı yazmalarını Kâzım Paşa beğeniyor ve bilhassa Turancılık ve İttihat-ı İslam fikirleri için yapılan neşriyata hiç tahammülü yoktur. Bu fikirlerin bizim aramıza Almanlar tarafından sokulmuş olduğuna o kadar kanidir ki harp zamanında ve o zamanki düşmanlarımız aleyhinde bile bu fikirlerin ileri sürülmemesini istiyor. Propaganda ve neşriyatın ancak kendisi gibi erkân-ı harpler tarafından yapılabileceğini iddia ettiğine bakılırsa, kim bilir bunda da bir hikmet olsa gerektir. Ancak şurası tuhaftır ki Almanların iyi asker ve erkân-ı harp yetiştirmekte ve dünyaca şöhretleri varken Kâzım Paşa bunları da beğenmiyor ve milli propaganda menfaatinden hâsıl bulduklarına kani olmaktadır. Bu iş ancak İngilizlerin yapabildiğini söyleyerek ve her hususta onlara (o zaman düşman olmamıza rağmen) fazla sempati göstermektedir.

3-Kâzım Paşa İttihat-ı İslam ve Turancılık fikirlerine muarız olup, o zamanki Türk matbuatı bu fikirleri terviç ettikleri için onlara da hücum etmektedir. Karabekir'e göre bu fikirleri aramıza Almanlar sokup, maksatları da İngiliz ve Ruslara fenalık yapmak için bizleri tahrip etmekten binnetice o devletlerle aramızı açmaktan ibaretmiş (sayfa 39-79). Şu halde bu uğurda çalışmış ve yazı yazmış olan bütün Türk ve İslam âlim ve mütefekkirlerini Almanlara satılmış olmakla itham ediyor ve diyor ki bu cihet büyük bir haksızlıktır (sayfa 92).

4-Kâzım Karabekir yalnız Türkiye'deki mütefekkirlerle İttihat ve Terakki ricaline değil İslam âlemine de çatarak (*hilafet merkezine karşı gelerek bize kurşun atan Müslümanlardan ve bu Müslümanların ittihadından ne beklenebilir?*) diyerek onları da itham ediyor. Hâlbuki kitabının 302.sayfasında (*Çanakkale'de yakaladığımız İslam esirleri, bizim Türk olduğumuzu bir türlü kabul etmiyor, Alman olduğumuzu iddia ediyorlardı, zira İtilaf devletleri onları Çanakkale'ye götürürken halifeyi ve hilafet merkezini Almanlardan kurtarmak için sizi götürüyoruz demiş olduklarını ve bu Müslümanların bu suretle karşımıza çıkarmış olduklarını*) da yine kendisi yazmıştır.

5-Çar hükümetinin dâhili siyasetinden bahsederken Rusya'daki Türklere neler yaptıklarını da hikâye ettikten sonra Elminski mektebinin Rusya'daki Türklere karşı planlarını uzun uzadıya izah etmesine rağmen bu Türklerin Rus mekteplerine devam edip Ruslarla müsavi hukuka malik olmalarını daha doğrusu onların Ruslaşmalarını tavsiye etmektedir. Bu ciheti kitabının 76. Sahifesinde Karabey'le⁷⁸ olan muhaveresinde zikrediyor ki paşanın bilahare dahi bu fikirden vaz geçmemiş olduğu da İstiklal umuru sırasında dinlediği şu hikâye ile sabit olmaktadır: Bolşevikler Azerbaycan hükümetini devirip Kafkasya'yı yeniden işgal ettikten sonra Azerbaycan mebuslarından birkaç zat kaçıp Türkiye'ye gelmişlerdi. Bunların bana anlattıklarına göre, o sıra istirdat edilen Kars şehrinde kumandan Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaretleri esnasında paşa bunlara (*siz ne düşüncesiz ve akılsız kimselermişsiniz. Yüz milyonluk koca Rus milletinin içinde üç milyonluk bir Türk hükümeti kurmanın imkânsız olduğunu hiç düşünmediniz mi?*) diyerek onları iyi hırpalamıştır. Bunu bana anlatan zat (ki elan Amasya'dadır) '*karşımdaki o zatın Türk üniforması giymiş bir Rus cenerali olduğunu zannettim*' diyordu. Mamafih o zaman Kâzım Paşa'nın tam bir Türk üniforması giydiği de malumdur. Zira o maiyetindeki zabitlerle birlikte daha Erzurum'da iken apoletleri söküp atmış Bolşevik tarzında (yeşil...) de tanzim edildikten sonra Türkiye'de bir Bolşevik oluvermişti. Zaten

⁷⁸ Azeri gazeteci Karabey Karabeyof.

Bolşeviklere fazla muhabbetleri ile temayüz eden Karabekir'in Bolşevikleri her hususta Türklere tercih ettiği görülmekte idi (*Çocukluğumda bana anlatılan Rusları bilahare tanıdıktan sonra onları ne kadar iyi insanlar olduğunu anlamıştım*) diyor. Sonra Kafkasya'yı Karabey'in güya hıyanetinden bahseden Karabekir'in sözlerinde öyle bir ton vardı ki bununla bütün Azeri Türklerini hainlikle itham eder gibi görünmektedir. Kendisini Anadolu'nun halis bir Türk ailesinden addeden Kâzım Paşa, Oğuz Türklerinin su katılmamış evlatları olan Azeri Türklerine dil uzatmaktan çekinmiyor ve Karabey'i bir serserinin harekâtını tamim ederek herkesi kirletmek istiyor. Hâlbuki Karabey'den başka şimdiye kadar Türkiye'den kaçmış ve bu devlete fenalık yapmış hiçbir Azeri gösterilemez. Zaten Karabey'in kaçışında da bir hıyanet olduğu şimdiye kadar ispat edilememiş ve merhum Talat Paşa her vakit (*Karabey katiyen hain değildir*) sözünü tekrar edip durmuştur.

6-İttihat ve Terakki merkez-i umumisinden bahsederken ölmüş bir adamdan intikam almak için azadan Doktor Bahaeddin Şakir beyi çekiştiriyor ve aralarında tahaddüs eden şahsi meseleleri ortaya koyarak onun aleyhinde bulunuyor ki bu cihet tamamen ahlaka mugayirdir (sahife 26). Balkan Harbinde ve Edirne'de Bahaeddin Şakir'in muhasarada kalan ordu arasında ve ordunun manevi kuvvetini artırmak için (*haber aldım, bir Türk ordusu muhasarayı yarararak bize yaklaşıyor*) gibi sözlerle propaganda yaptırdığını bir kabahat telakki edip, vatani için ölmüş ve Karabekir'den çok fazla bu memleket ve vatana hizmet etmiş olan bir adamı bu suretle itham etmek istemiştir. Hâlbuki söylediği sözler Bahaeddin Şakir'in meziyetlerinden bir kısmını saymaktan başka bir şey midir? Bu ciheti o vakit muhasarada kalan ordu efradı ile Edirne halkına sormalıdır. O zaman Bahaeddin'in ne derece büyük vatanperver olduğu anlaşılır. Hayır, Karabekir bunları istemiyor kendisi gibi erkân-ı harp dururken neden bir doktor olan Bahaeddin Şakir bu gibi işlere karışıyor, Harb-i Umumi bidayetinde Doktor Bahaeddin Şakir, Şark vilayetlerinde bulunurken güya vali ve kumandanlarını zorlayarak onlara İstanbul'a telgraflar çekirtmiş ve Enver Paşanın harbe karar vermesinde bu telgraflar amel olmuştur. Derken kitabının başka bir yerinde de (sahife 85) bu müracaatları halin arzularına tebaan valilerin yapmış olduklarını yine kendisi zikretmekte ve (*yalancının hafızası olamaz*) atasözünü teyit etmektedir. Bahaeddin Şakir, Karabekir'in karar ve menfi ruhlu, mazarrat kimse olduğunu vaktiyle anlamış ve bundan Enver Paşaya bahsetmiş imiş. İşte şimdi bundan intikam almak için onun ölümünü bekleyerek ortaya çıkmış, onu birtakım uydurma yalanlarla itham etmeye kalkışmıştır. Fakat kitabı okuyan herkes Bahaeddin'i değil Karabekir'i itham etmektedir.

7-Kâzım Paşada kuvvetli bir Alman düşmanlığı vardır. Beraber harbe girdiğimiz Almanlarla aramızı açmak için her gün Enver Paşaya telkinâta bulunup karargâhta bulunan Almanların çıkarılmalarını istemiş iken Enver Paşa dinlememiş ve nihayet kendisini karargâhtan uzaklaştırmıştır. İşte bundan dolayıdır ki kendisine birçok iyilik etmiş olan Enver Paşaya şimdi hücum etmekte ve onun vaktiyle kendisine arkadaşça söylemiş olduğu mahrem bir latifeyi (*kaşlarındaki beyaz kıllar meselesi*) alay ile karışık bir tarzda ifşa etmektedir.

8-Almanyada yaşayan ve Almanları bilen herkesin malumudur ki Almanlarda bir toplantıda yapılan masraf orada bulunanlar arasında taksim edilir ve herkes hissesini verir, hatta bizde bu usule (*cahaqu un pour sor*) denildiği halde Rusya'da bu usule Alman hesabı denilmektedir). Almanların bu adetlerini Kâzım Paşa'nın bilmesi lazım iken Liman Fon Sanders Paşa ile Bandırma'ya yaptığı seyahatlerde vapurda kendisinden yemek parası alındığını uzun uzadıya yazıp bununla alay ediyor ki hiç de manası yoktur. Enver Paşa ile yaptığı seyahatte Enver Paşa kendisinden yemek parası aldırtmamış olduğu için bunu beğenmiş fakat ne faide ki onu ölümünden sonra başka cihetlerden tenkit ve muaheze etmekte beis görmemiştir.

9-Enver Paşa, Kâzım Karabekir'i İran'a göndermiş ve Rusların İran'ı zapt edip oralarda yerleşmelerine mani olmak için Tahran'ı tutmasını istemiştir. (Şayet bu yapılmış olsaydı Türkiye'nin Şarktaki vaziyeti ne kadar iyi olacaktı). Bunu yapamayan beceriksiz Kâzım Paşa, şimdi Enver'in şark siyasetini tenkit etmekte ve bilhassa Kafkasya'ya asker göndermemek için vaktiyle pek çok uğraştığını yazmaktadır. Hâlbuki Harb-i Umumi'de muhtelif cephelerde yüzbinlerce telefât veren Türk ordusunun en şerefli ve en faideli hareketi Kafkas Türklerini, Rus ve Ermeni katliamlarından kurtarmak olmuştu. Türk tarihinin parlak bir sahifesini teşkil edecek olan (bu kardeşlere yardım) hareketine Karabekir kızmakta ve bundan dolayı bilhassa Enver Paşa'ya hücum etmektedir. Kâzım Paşa kendisini halis Anadolu addediyor ve buna rağmen Türklere ve Türklüğe yanaşmıyor. Şu halde acaba Bulgaristan'da doğup Mekke'de bulunmuş olan bu zat hangi millete mensuptur. Halis Anadolu olarak eski Hititlerin ahfadından olduğu mu yoksa iddia etmek istemiştir. Zaten siması da bunu göstermez değil mi?

10-Karabekir'in kitaplarında en soğuk yerler kendisini methettiği sahifelerdir. Zaten bu kitapları yazmaktan birinci maksadı kendisini methetmek için olduğu ilk sahifede anlaşılmaktadır. Kitabın başına kendi resmini koyup Harp-i Umumi'ye takaddüm eden günlerdeki seyahatlerini ilave ederek daha o günlerde dünyanın ne hâle geleceğini güya anlamıştır. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi müdürü iken her şeyi görüp, bildiğini istikbali keşfettiğini, hükümete direktifler verdiğini anlattıktan sonra daha

mektepte iken sınıfın birincisi olduğunu, maarif madalyası aldığını uzun uzadıya anlatıp duruyor. Büyük dâhilerin hâl tercemeleri yazılırken o zatın çocukluk ve aile hayatı nasıl inceden inceye başkaları tarafından tetkik edilir ve bunlardan o zatın bilahare yapmış olduğu inkılap hakkında bir fikir edinilirse, Kâzım Karabekir de bunu kendi hakkında tatbik etmiş, Türkiye'nin dâhisi olduğuna kendi kendine hüküm vermiş oluyor. Yoksa onun hayatındaki ufak teferruatın kime lüzumu vardı ki.

Yapmış olduğu kehanetlere gelince bunların kaili ve şahidi yine yalnız kendisidir. İtalya, Habeşistan harbine başladığı zaman Karabekir yazdığı bir kitapta İtalya'nın yüz sene uğraşsa yine Habeşistan'ı alamayacağını büyük ve mütehasşıs bir erkân-ı harp salahiyetiyle iddia etmiş iken bir sene geçmeden Habeşistan zapt ve istila edilmişti. Fakat Kâzım Paşa yanılmamış imiş. İkinci bir kitabında bir kalem oyunuyla bunu düzeltiyor, ben o sözleri söylerken İtalya'nın zehirli gaz kullanacağını hesaba katmamış, Habeş rasıtlarının hıyanet edeceklerini tahmin etmemiştim diyor. Şu halde kabahat paşada değil İtalya'da veya Habeşlerde olmuş demektir. Hâlbuki İtalya o yerleri yalnız zehirli gazlarıyla değil asri teknik ve ilmi ile zapt etmiştir ki büyük bir asker olmak iddiasında bulunan zatın bunları evvelden anlaması lazım idi. Şu halde bence Kâzım Paşaya en ziyade yakışan isim 'Üniformalı Yobaz' ismi olacaktır.

*Bir samt-ı siyeh-reng ile meşbû'-ı hayâlât,
Dağlar dereler sanki birer mahfil-i emvât,
Yalnız koca bir fem,
Bir dağ gibi âdem dikmiş nazar-ı gayzını,
bî-hayf ü mübâlât,
Eylendi o boş âleme irâd-ı makâlât...*

Allah, Tevfik Fikret'e rahmet eylesin.

Şerif Bilgehan, 7/5/39

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı

Osman Nuri Evrakı, No. 071082

Osman Nuri Evrakı, No. 071084

Osman Nuri Evrakı, No. 071081

Osman Nuri Evrakı, No. 071080

Osman Nuri Evrakı, No. 070714

Osman Nuri Evrakı, No. 070580

Kitaplar

Ergin, Osman, **Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, İstanbul, 1937.

Hostler, Charles Warren, **Turkism and the Soviets**, Londra, 1957.

Özcan, Ömer, **Bir Vatandan Bir Vatana, Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar**, Dergâh yayınları, İstanbul, 2018.

Şirazi, **Hafız Divanı**, (Çev)Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı yayınları, İstanbul, 1992.

Tetik, Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi, Cilt II: 1917**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2018.

Makaleler ve Bildiriler

Özcan, Ömer 'Yakın Tarihin Bilinmeyen Bir İsmi Efendizâde Mehmet Şerif Bilgehan', **Toplumsal Tarih**, 249, (İstanbul: Eylül 2014), 62-64.

Taşkın, Ünal 'Efendizâde Mehmet Şerif'in Anlattıklarının Işığında Azerbaycan', **I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti-Azerbaycan ilişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu**, 13-16 Eylül 2018, (Bakü: 2018) (yayımlanmamış tebliğ).

